

LACZÓ VIKTOR

VALLÁSOM

BUDAPEST, 1937.

A felelős kiadó a szerző.

Sylvester R. T. Budapest. — Fel. vezető: Schlitt Henrik.

BEVEZETŐ FEJEZET.

VÁLLANI tulajdonképen csakis úgy szoktunk, hogy eladdig rejtett meggyőződésünket szavakkal, jelekkel nyilvánosakká tesszük. Amikor megmondom, mit érzek, mit tartok igaznak, akkor vallok. Lehet, hogy kérdezték tőlem; akkor kérdésre vallok. Lehet, hogy szükségét éreztem megnyilatkozásomnak; akkor kérdés nélkül, önként vallok. Aki ezt még nem tette, annak a szó szoros értelmében még nem is volt *vallása* (confessio). Aki pedig csak azt mondja, hogy ugyanazt vallja, amit más vall; ugyanazt vallja, mint ami valamely könyvben meg van írva, — de ő sem azt nem hallotta, amit más vall, sem azt nem olvasta, ami abban a könyvben meg van írva, — annak van ugyan valami vallása, de az nem közvetlen, nem kifejezett, hanem közvetett és burkolt vallás, s azért nem is tökéletesen öntudatos vallás. Egyszerű és kényelmes emberek számára természetesen nagyon is alkalmas az ilyen vallás; hasonlít az olyan szónoklathoz, amilyen ez a rövid mondat: „Csatlakozom az előttem szólóhoz”, „Mindenben aláírom azt, amit az imént mondtak”. Csakhogy gondolkozó és

pontos ember nem elégszik meg azzal, hogy tisztán bizalom alapján és elolvasás nélkül írjon alá szerződést, kötelezvényt, nyilatkozatot, hanem sorról-sorra, mondatról-mondatra, szórói-szóra megnézi, mit akarnak vele aláíratni. Csak az ilyen megfontolt és részletekre is kiterjedő érzelm- és gondolatnyilvánítás nevezhető a szó teljes értelmében vallásnak.

Ilyen vallást akarok végezni és mutatni önmagamról. Teszem ezt részben lelki szükségből, önként, mint valami kicsorduló pohár, kehely, forrás; teszem ezt részben hozzám intézett kérdésekre azok számára, akik ez iránt érdeklődnek.

Ezzel természetesen *nem azt akarom, elérni, hogy olvasóim bármít is átvegyenek tőlem, amit nem látnak be, vagy ami nekik nem tetszik.* Annál kevésbé akarok én úgynevezett vallásalapító lenni. Majd meglátják, hogy ez az én részemről olyannak tűnik fel, mint ha valaki természettudomány- vagy számtudományalapításra határozná el magát. A természettudomány és számtan nélkülünk van és mi emberek abból csak vagy többet, vagy kevesebbet szerzünk. Épen így vagyunk a vallás főtárgyával: az istenséggel. *Istenséget nem lehet alapítani, hanem azt az embereknek meg kell és el kell ismereniök (religio).* Azért pedig, hogy az egyik ember az istenség jóságát ismeri meg, a másik ember pedig inkább annak feltétlen hatalmát, *nem kell két válpártot szervezni, hanem a kétféle embert össze kell foglalni,* hogy az istenségről alkotott fogalom teljesebbé legyen. Egészen teljessé amúgy sem lesz e földön soha.

De még azért sem kell úgynevezett vallásalapításra gondolni, hogy az embereknek egyik pártja közösséttel, a másik pedig letérdeléssel fejezze ki istenvallását (cultus). Ám fejezze azt ki minden ember egyéni felfogása szerint, embercsoportok pedig *az általuk választott egységes mód szerint* a nélkül, hogy az egyik csoport a másikat lenézné vagy kizárná. Csak maradjon meg minden ember és minden embercsoport a józan emberi érzésnek és értelemnek korlátjai között! Csak ne akarja senki a maga istenvallását erkölcstelen vagy embertelen módon kifejezni! De az embereknek egyéni szabadsága és különbözősége iránt *az erkölcs és emberieség korlátain belül* mindenkor nagylelkűen kell viselkednünk !

*

I.

A legfőbb dolog, amelyről vallást tehetünk: az Isten fogalmáról való felfogásunk, meggyőződésünk, az Isten fogalma köré alkotott gondolat- és érzésvilágunk. Ezért *az Istenről szóló vallomást*, különösen, per eminentiam vagy kat egzochén, nevezzük vallásnak és minden vallásnak — akár elmélet legyen, akár pedig szertartások sorozata, — lényeges része az istenvallás.

Aki vallásról akar beszélni, annak mindenekelőtt tudnia kell, vagy meg kell állapítania, mit ért az Isten szón. Aki nem tudja, mi az Isten, annak val-

lása nélkülözi az alapot, a lényeket, a központot. Majdnem azt lehet mondani, hogy annak nincs is vallása a szónak tökéletes értelmében. És bevallom, többször megzavartam már embereket, akik sokat beszéltek Istenről és vallásról, amikor egyszerűen megkérdeztem, mit értenek az Istenen.

De azután meg is mondtam nekik. *Isten a feltétlenül szükséges lény.* (Thomas de Aquino I. q. 2. a. 3. c.)

Szükséges lény nagyon sok van. Minden szükséges, ami akkor, amikor van, nem teheti azt, hogy ne legyen. De nem minden lény *feltétlenül* szükséges. Ami egyszer nincs, azután van, azután megint nincs, mint az ember, az állatok, a növények, a tavasz, az időpont, a nappal, az éjszaka és minden egyéb múlandó jelenség, az nem lehet feltétlenül szükséges, mert akkor mindig és öröktől fogva örökké kellene lennie. Én mindenesetre nem vagyok feltétlenül szükséges, hanem csak addig vagyok, amíg vagy egy puszkagolyó le nem terít, vagy egy gépkocsi el nem gázol, vagy valami ragályos betegség el nem pusztít. Azonnal végem van, *ha* a szervezetben összedolgozó legkisebb elemek egyszerre meghasonlanak egymással, széthúznak, külön csoportokat alkotnak. Más szóval: azonnal végem van, *ha* meghalok. Tehát nem vagyok feltétlenül szükséges, mert akkor lehetetlen volna, hogy meghaljak.

Az azonban képtelenség, hogy minden csak feltételesen szükséges legyen, és ne legyen az a *feltétlen feltétel*, amelynek minden feltételes szükséges-

ség a maga valóját köszöni. No hát: ez a feltétlen feltétel, ez a feltétlenül szükséges lény az Isten.

Azok, akik nem tudnak attól a képzettől szabadulni, hogy az Istennek körülbelül olyannak kell lennie, mint az ember, állandóan azt is hangoztatják, hogy az Istennek *személynek* kell lennie. De az ilyenektől csak meg kell kérdezni, mit értenek ők személyen. Azt felelik erre, hogy mindenesetre gondolkozó lényt. Jól van. Legyen az Isten gondolkozó lény! Ki tudja azt, hogy az emberen kívül hány gondolkozó lény van körülöttünk? Csak azt ne mondjuk, hogy ami nem ember, mégis emberi módon gondolkodik! Az ilyen feltételezés ellenkezik józan felfogásunkkal. Az azonban bizonyos, hogy Istent egyformán jelezhetjük összeges és elvont nevekkel. Ő az Isten és az istenség; ő a feltétlen és a feltétlenség; ő a szükséges és a szükségesség. Az őt illető jelzőket is alkalmazhatjuk reá elvont főnévi alakban. Ő jó és ő a jóság; ő igaz, és ő az igazság. Természetesen a fogalomnak teljes korlátlanságával és feltétlenségével. Nem korlátoltan és feltételesen, mint mi emberek.

*

Világos, hogyha mi a múlandó jelenségeket feltételeseknek ismerjük és belőlük következtetünk a feltétlenre, akkor nem szabad emberi szavaink között zűrzavart idézni elő azzal, hogy a feltételest és a feltétlent, a múlandót és az állandót *azonosnak* mondjuk. Sohasem szabad mondanunk, hogy a természet az Isten, a világ az Isten, az ember az Isten.

A pantheizmus, a mindent istenítés eleve elfogadhatatlan.

Az azután egészen más kérdés, hogy a világ, a múlandó jelenségek milyen viszonyban vannak az istenséggel; a feltételesen szükséges tények miképen folynak a feltétlenül szükségesből. Azt hiszem, hogy ezt a kérdést az emberiség sohasem oldja meg.

Vegye csak bárki is az embert vagy az állatot, a növényt, a vegyítési elemeket a lehető legszorgosabb vizsgálat alá és kísérelje meg annak megállapítását, mi azokban az örök, változatlan és feltétlen, és mi azokban a múlandó, változó és feltételes. Hiába mondták néhány évtizeddel ezelőtt, hogy az anyag és az erő az állandó; a forma, a mozgás, az erők összejátszása a változó. Nem tudjuk, mit jeleznek ezek a szavak! Ma már hajlandók a természettudósok tisztán csak erőkről beszélni, de ezt is a nélkül, hogy meg tudnák mondani, mik azok az erők. Semmit sem tudunk a feltétlennek és a feltételesnek egymáshoz való kapcsolatáról. De hogyan is tudnánk? Hiszen az emberi értelem az emberi szervezetet alkotó elemeknek összejátszásából ered. Miképen tekinthetne bele ez az összejátszás az összejátszó elemekbe?

Csak azt tudjuk, hogy az Istennek és a véges jelenségeknek összetartozása *kimondhatatlanul szoros*. A régi időkben azt mondták, hogy a világ — mint valami fenséges tűzijáték — kiárad az istenségből. De mi az a kiáradás? Képes beszéd. Gyarló képzelet. Később azt mondták és most is azt mondják, hogy Isten teremtette és teremti a világot. Gyönyörű szó

ez a teremtés, de felfoghatatlan. Vájjon kicsoda képes még csak sejteni is, miképen volna lehetséges az, hogy a feltétlen szükségesség egyszerre megteremti a feltételes szükségességeket? Isten megteremti a teremtményeket, amelyek egy pillanattal előbb a semmivel voltak egyenlők. Egy pillanattal előbb! De hiszen nincs pillanat, — csak akkor, amikor a világ kezdetét vette! Az idő is teremtmény. Az idő előtt pedig csak az örök jelen van. Egyformán mondhatjuk tehát, hogy Isten a világot öröktől fogva az idővel együtt teremtette, vagy hogy Isten a világot az örök jelenben most is teremti. Múlt és jövő nem előtte van, hanem a világnak tárgyai és történései között, így az embereknek nagyszülei és késő unokái között.

De nem kell nekünk a titkok titkába behatolnunk! Elég, ha a földolgot jegyezzük meg.

Isten és a világ oly szoros kapcsolatban vannak egymással, hogy szinte azonos egységnek látszanak.

Mindamellett a világ tárgyai és történései oly korlátoltak, esendők és tökéletlenek, hogy végtelen messzeségben állanak, szinte semmivé törpülnek az Isten végtelensége előtt.

Egyezzünk meg tehát a következő közvetítő mondatban:

A végtelen és felfoghatatlan istenség *megnyilatkozik*, felfoghatóvá teszi magát a világ érzékelhető jelenségeiben. Causa efficiens et exemplaris.

Semmiféle teremtmény nem Isten. A parányok, a sejtek, a csillagok, a tengerek, a növények, az állatok nem istenek, s még az ember sem isten. De

minden jelenség mögött, legyen az óriási, vagy parányi, tökéletes vagy torzjelenség, a magát megjelentető istenség rejtőzik.

Léted világít, mint az égő

Nap, — de szemünk bele nem tekinthet.

(Berzsenyi: Fohászzkodás.)

*

Aki komolyan veszi azt a bölceleti tételt, hogy minden jelenségben a feltétlenül szükséges lény nyilatkozik meg, az nemcsak állandóan az istenség jelenlétét érzi maga körül és önmagában, hanem rendkívül nagyra értékeli magukat a legparányibb, sőt még a legtökéletlenebb jelenségeket is.

Ebből a szemszögből tulajdonképen *minden jelenség igen nagy és igen jelentős*; a nagy jelenségek pedig csak igen sok — magukban véve is nagy — jelenségnek összetétele. A tenger megszámlálhatatlan hidrogén- és oxigénparánynak összetétele; de minden egyes parány protonnak és elektronoknak csoportja. Hogy miből van a proton és miből vannak az elektronok, — senki sem tudja. Az ember a viláosság és a levegő tengerében úszkáló, illetőleg ennek fenekén járó-keelő szervezet. De egyes szervei sejtekből állanak, amelyek különböző nedvekkel vannak telítve, sőt számtalan sejt nedvekbe van beágyazva. A sejtek ismét szervi részekből állanak, amelyeket elemek alkotnak; az elemek parányokból állanak, amelyeket megint protonok és elektronok alkotnak. Újra itt állunk a titkok sötét fátyola előtt.

íme, így nyilatkozik meg a feltétlen szükségesség. Mindig valami felszín láttat meg velünk, de a felszín alá sohasem hatol be szemünk!

*

Vájjon lehet-e *a feltétlen szükségességet megszólítanom*? Miért nem lehetne? Irodalmi nyelven szólva ez úgynevezett *invocatio* lesz; nem-embernek megszólítása, felhívása; tehát bizonyos fajta személysítés, noha ' az maga talán sokkalta nagyobb személy, mint akár én, akár bárki is közülünk! Megszólíthatom az elhalt embereket, sőt a Napot s az állatokat is, mint assisi szent Ferenc tette.

„Isten, te feltétlenül szükséges lény! Milyen lehetsz te önmagadban, amikor megnyilatkozol a csillagos éjnek fenségében, a Holdnak szelíd fényében, a hajnalnak sokat ígérő pirosságában; a Napnak vakító, de éltető világosságában; a tengernek lenyűgöző tömegében, a hegláncoknak zordon nagyságában, a viharnek végigsöprő erejében, a tavasznak picinyke virágaiban; a felettük röpködő méhekben, darazsakban, pillangókban; az erdőknek bujkáló vadjaiban, a levegőnek vidám szárnyaiban, a vizek óriási és parányi állataiban?! Milyen lehetsz te önmagadban, amikor megnyilatkozol énbennem és minden egyes emberben, az ember fogamzásában és fejlődő ébredésében, az ember születésében és öntudatlan növekedésében, az ember ösztöneiben és pislákoló értelmében, az ember vágyaiban és hol félnék, hol vakmerő elhatározásaiban; az ember tiszta lelkesedéseiben és zűrzavaros benső kavarodásaiban;

az ember világos látásaiban és vérbeborult indulataiban; az ember jóérzéseiben és betegségeiben; az ember szabályszerűségeiben és szabálytalan kitöréseiben; az ember igazságaiban és tévedéseiben; az ember egyenes járásaiban és botlásaiban; az ember valóságában és eszményeiben?!

Vájjon, te feltétlenül szükséges lény, kívánsz-e tőlem valamit? Most még nem tudom; de biztos vagyok benne, hogy majd kifejezed akarodat akár kívülről, az események útján, akár énbelőlem belülről, az én indítékaim útján. Hiszen egyformán megnyilatkozol mindabban, ami körülöttem mutatkozik és mindabban, ami belőlem, mint élő és elhatározó lényből fakad. íme itt vagyok és várom, hogy akard azt, amit nekem kell akarnom!”

Volt idő, — és az nagyon sokáig tartott — amikor Isten azt akarta, hogy az emberek őt olyannak képzeljék és gondolják, mintha ő is ember volna. Nagy ember; nagyobb ember, mint akárci, de mégis csak ember. Szébb, erősebb és tökéletesebb ember, vagy ijesztő, torz, kegyetlen ember, de mindenképen csak ember. Hogy ezt Isten miért akarta, hogy az embereknek miért kellett gyermekes képzelődéseken átvergődniök, ki tudna erre felelni? Hogy miért akarta Isten egyáltalában ezt a világot, vájjon ki tudna erről számot adni? Nekünk a kész valóságokat el kell fogadnunk. Bármilyen legyen is, — mihelyest volt, vagy van, vagy lesz, — a feltétlen szükségességnek erejéből volt, vagy van, vagy lesz. Mi

nein írhatjuk elő, hogy a feltétlenül szükséges lény milyen megjelenési formákban nyilatkozzék meg; ezt mi gyermekded módon csak önmagunknak és a nekünk alárendelteknek írhatjuk elő. Mi nem követelhetjük, hogy a feltétlenül szükséges lény csak azt engedje megtörténni, amit mi igaznak, szépnek, jónak, szelídnek és édesnek tartunk és nem követelhetjük, hogy a hazug, rút, gonosz, vad és keserű dolgokat a világnak rendjéből törölje; mi illet csak önmagunktól és alattvalóinktól várhatunk, kérhetünk és követelhetünk. Természetesen meg lehet és meg kell állapítanunk, hogy amikor mi ezt tesszük, akkor ez is a feltétlenül szükséges lénynek egyik megnyilatkozási formája, s így egyáltalában nem lehetetlenség az, hogy *Isten önmagát egy időben több ellentétes, sőt ellentmondó formában is megjeleníti*, amelyek egymással még küzdelembe is léphetnek, s amelyek közül Isten nem mindig annak a formának engedi meg a győzelmet, amelyet *nekünk* igaznak, szépnek és jónak kell tartanunk. Isten tudniillik a teremtett igazságok, jóságok és szépségek fölött áll, és nem *ezek* vezetik őt, hanem *ő* uralkodik fölöttük, *ő* teremti és alakítja őket, s amikor *ő* a *nekünk* nem igaz, nem jó, nem szép dolgokat teremti és alakítja, ezek az *ő* szemében mégis olyanok, mint mikor a festő a képeken a fekete festékeket alkalmazza. Nem színesek, de az egészben szépek.

Én már azon a fejlődési fokon állok, hogy Istent nem képzelem el, s annál kevésbé ábrázolom. Nekem Isten a feltétlenül szükséges lény, aki elképzelhetetlen és ábrázolhatatlan. Ha Istent látni, hallani,

érezni akarom, nézem, hallgatom és érzékelem az ő megnyilatkozási módjait: a természetet. Követem a költő szavát:

*A természet örök könyvét forgatni ne szűnjél;
Benne az Istennek képe leírva vagyon!*

(Vörösmarty).

Bármit látok tehát, én a mögött a feltétlenül szükséges lényt is látom. Ha ősszel gyümölcsös keretet látok, bőséges szőlőtermést, dús almafákat, körtéfabát, én azonnal a termékenységben megnyilatkozó istenséget is csodálom. De megértem azokat az embereket is, akik szükségét érezték annak, hogy a természeti képtől különválasztva képzeljék el az istenséget, sőt azt vagy sok emlővel megáldott nőalak, vagy szőlőfürtökkel koszorúzott férfialak képében ábrázolják. Ha én tengeri vihart látok, vagy elképzelem valamely tűzhányónak, árvíznek, éhes vadállatoknak, esztelen polgárháborúknak szörnyű pusztításait, azonnal rá gondolok a feltétlenül szükséges lénynek mérhetetlen hatalmára és rettenetes végzéseire. Nekem nem kell az istenséget külön ijesztő alakban elképzelnem. De megértem azokat az istenvallásos embereket, akik borzasztó művészi képeket alkottak az istenségről: torz alakokat, hatalmas állatképeket, alvilági fejedelmeket — csak azért, hogy önmagukat és társaikat megfélemlítsék és az istenség tiszteletére serkentsék.

Így támadt a természet és az istenség között való közvetítőül az istenvallásos művészet s az ehhez fűződő szokások, szertartások, egyesülések.

Nekem erre már nincsen szükségem; nem képek, hanem valóságok kellenek nekem; de azért nem türelmetlenkedem s a művészetet általában soha sem ellenzem. Pedig különösen a rosszul alkalmazott vagy félreértett szó- és írásművészet beh' sok bajba döntötte már az embereket!

Az ember alig hinné, hogy van két ellentéteesebb fogalom, mint a *lenni* és a *nem lenni*. Pedig van. Még pedig ezek: *alkotni* és *pusztítani*. Mert amazok közül csak a *lenni* — való fogalom (ens reale); a *nem lenni* csak észbeli fogalom (ens rationis). De *az alkotás és a pusztítás bele van oltva a jelen világba*, s hol az egyik, hol a másik kerekedik felül. A világ nem áll, nem nyugszik, nem merevedik meg, hanem folytonosan mozog és mozgat és mozgásainak *iránya* egyszer az alkotás, másszor a pusztítás. Léptenyomon tapasztaljuk, mennyire való fogalmak ezek. A szél egy kis magot visz magával és a földre ejti. Az megfogamzik és picinyke palántává lesz. Alig fordította apró levélkéit az éltető nap felé, arra szalad egy gyerek, vagy arrafelé tart egy tehén s egyetlen lépéssel eltapossa. A kis palántából sohasem lesz juharfa, — mindörökre elpusztult! A keleti tenger mentén erdőségek támadtak, de idővel a viharok mind több és több futóhomokot hordanak beléjük, és az erdők fokról-fokra elsüllyednek benne. Már csak a koronáik látszanak ki belőle, már csak a legfelső ágak; végül leszálnak az örök sírba, megkövesednek, kőszénné lesznek, évezredek múlva talán elégnék.

Az embert is alkotják és elpusztítják. Az ember is alakul, s azután elpusztul, megsemmisül. Mert ha még marad is valami belőle, az már nem ember. Az *ember* valóban semmivé lett.

S nem lehet tagadni. Alkotás és pusztítás egyaránt isteni megnyilatkozás. A feltétlenül szükséges lény örök és kifürkészhetetlen végzései szerint majd alkot, majd pusztít. Isten egyaránt az életnek és a halálnak istene! Elevenít és öl. (Sám. I. 2, 6.)

Az a kérdés, minek az istene a feltétlenül szükséges lény *miáltalunk*, emberek által? Az alkotásnak, vagy a pusztításnak istene-e?

Minthogy az embernek teljessége: *az értelmes ember*, azért Isten *az ember által* majd az alkotásnak, majd a pusztításnak istene a szerint, amint azt az emberi értelem megkívánja, az emberi józan ész diktálja.

A magunk észszerű hasznára ölni és rombolni — okosság.

Főlöskégesen, pajkosságból, rombolási ösztönből valamit pusztítani — esztelenség.

Semmit se bánts, ami téged nem bánt!

Ártalmas, vagy veszélyes dolgot elhárítani, szükség esetén elpusztítani — okosság.

Kisebbségi értéket nagyobb érték kedvéért feláldozni, elpusztítani, beolvasztani, beépíteni — alkotó cselekvés.

Megkímélem tehát a legkisebb virágocskát, a legkisebb bogárkát is, ha annak elpusztítása esztelenség, kegyetlenség, embertelenség. De elpusztítom, — *ha* kell, — akár az összes városokat is, *ha* tisz-

tább, egészségesebb, szebb városokat tudok építem helyettük! Azonban kell-e, tudok-e? Erről nagyon meg kellene győződnöm!

Amikor az emberek Istent többé-kevésbé embernek képzelik, állandóan érzik és mutatják azt a vágyukat, hogy neki valamit — *adjanak*. Ilyenkor valahogyan feledésbe merül az a tudat, hogy Istené minden, még az ajándékozni vágyó ember is, feleslegesnek látszik tehát, hogy az ember Istennek azokat a dolgokat, amelyek amúgy is az övéi, külön ajándékozási ügylettel ajándékozza.

Én ezt első pillanatra felesleges és gyermekes eljárásnak látom azért, mert én minden feltételes jelenséget a feltétlenül szükséges lénytől származtatok, minden jelenség mögött az örök állandót tudom és vallom.

Ha azonban meggondolom, hogy én valójában a világot látom és érzékelem, Istent azonban nem látom és nem érzékelem, akkor én abban a pillanatban, amikor az egész világot Istentől származtatom, önmagamban és gondolataimban az egész látható világot a láthatatlan Istennek — adom, tulajdonítom, ajándékozom. Ha pedig ezt így egyszer már megtettem, fölösleges, hogy azt újra és újra megtegyem, — hacsak időközben erről az általános ajándékozásról meg nem feledkezem és hébe-korba a világot nem az Istentől elválasztva kezelem. Ekkor ismét szükségessé válik, hogy az egész világot Istennek ajándékozzam, vagy más szóval, hogy a világ-

nak a feltétlenül szükséges lénytől való származását és vele való igen-igen szoros kapcsolatát — elismerjem.

Ilyen formában aztán az Istennek való „ajándékozás” nem is olyan felesleges és értelmetlen dolog. Sőt!

Mivel az ember életében az öntudatlanság és az öntudatosság folyton váltakozó két állapot, valahányszor *az Öntudatlant öntudatossá tesszük*, az alsórendű valóságot *magasabbrendű valóság fokára emeljük*. A valóságok síkja fölé a fogalmak és gondolatok síkját fektetjük, amelyek, ha nem is tükörképei az öntudatlan valóságoknak, ezeknek mégis egy új rendben — az értelmiség rendjében — való képviselői és helyettesei.

Amikor a világból valamit, vagy akár az egész világot Istennek ajándékozzuk, nem olyat adunk neki, ami nem volt az övé, hanem *azt, amiről nem tudtuk, vagy nem gondoltuk, hogy az Istené, értelmünkben az övének ismerjük el* és ezt öntudatunkba juttatjuk.

Amikor a világot értelmünkben az Istennek ajándékozzuk, más szóval *a világnak Istent adjuk*. Minthogy pedig ezt általunk maga az Isten teszi, úgyis mondhatjuk, hogy *általunk Isten önmagát ajándékozza a világnak*, nevezetesen a világ értelmiségének.

Hogy ez mire jó, hogy ennek mi a hasznai Ezt gondolkodó embernek nem kell sokat magyarázni.

A valóságok síkja fölé, — amelyen a látható világnak számtalan és sokszor igen ellentétes jelen-

ségei tarkállanak, — az *egységes és egyetemes értelmiségnek síkját fektetjük*, amelyen minden sokféleség érthető — vagy legalább is sejtett — összhangot, egyeztetést, megoldást, magyarázatot nyer, s az embert megnyugvásra vezeti. Ez a legmélyebb oka az istenvallás szükségességének, s így annak, hogy az emberiség kezdettől fogva valami formában mindig vallásos volt, és most is az, és mindenkor az is marad. Ezen a téren csak szavakban és mellékes kérdésekben lehetnek az emberek között ellentétek.

A magyar nyelvben az ajándékozásnak különös fajtája az *áldozat*. Olyan ajándékozás ez, amely fáj.

A latin nyelvben az *oblatio* szónak nincs ez a mellékértelme. Offerre azt jelenti, hogy elébe vinni. Az ókori emberek ajándékaikat úgyszólván az Isten elé vitték. Szemmel láthatólag azonban inkább csak az istenségnek szobra, vagy képe elé és lehetőleg a népnek jelenlétében. Az ajándékokat névleg az istenség kapta, a valóságban az istenségnek szolgálói, esetleg a körülállók is. Ha az ajándékok ételneműek voltak, a jelenlevők az istenségnek vendégeivé, gyermekeivé lettek, vele egy asztalnál ülhettek. Néha csakis az istenségnek akarták az emberek áldozataikat juttatni. Ilyenkor az ajándékot az emberek használati köréből kivonták, az ételeket elégették, az italokat kiöntötték. Ha más nem élvezte azokat, bizonyára csakis az Istennek juthattak!

Ezek mind olyan tekintetek, amelyek emberi szemszögből könnyen megérthetők is, szépek is, de

ma már nem okvetlenül szükségesek. Az emberiség gyermek- és ifjúkorában igen nagy nevelő hatásuk volt. Ahol azonban a lényeg világos és ahol a lényegget elfogadják, ott az Istennek való ajándékozásnak minden fajtájú szertartása csak jelképes értékű.

A lényeg pedig világos: Minden az Istené ugyan, de nekünk embereknek ezt el is kell ismer-nünk és öntudatunkba fel kell vennünk. Ha ezt elis-mertem és öntudatomba felvettem, felesleges, hogy még külön az Istennek bármit is ajándékozzak. Majd az ő nevében annak ajándékozok, akinek igazán még a legszükségesebbje sincsen!

Amikor a magyar nyelvben az ajándékozáshoz a fájdalom fogalmát csatolva áldozatról beszélünk, ez-zel *az ajándéknak értékét* akarjuk emelni. Nem olyasmit ajándékozunk, aminek odaadását könnye-dén vesszük, aminek odaadását meg sem érezzük. Amikor ajándékozunk, értéket adunk, egy részt a sa-játunkból, egy részt a „mienk” fogalmában kiterjesz-tett énünkéből. Húst a húsunkból, vért a vérünkéből. Elszakítása fáj, de odaadjuk, mert — sokkal jobb annak odaadása, mint megtartása. Ez adja meg a fájdalmas ajándékozásnak, az áldozatnak értelmét, ézszerúségét.

Ha azonban a valóságban Istennek egyáltalában semmiféle ajándékozás nem kell, mert minden az övé, és csakis *nekünk van arra szükségünk, hogy minden feltételes jelenséget a feltétlenül szükséges lénytől származtassunk*: akkor annál kevésbé van szükség arra, hogy Istennek bármiféle áldozatot hoz-zunk, vagyis olyasmit ajándékozzunk, aminek oda-

adása fáj. Az ilyen áldozatnak fájdalma nem nyer észszerűséget abban, hogy nekünk *ez a fájdalom gyönyört okoz*. Mert ez a gyönyör nem tárgyi érték-ből fakad, hanem egyéni hiedelemtől átítatott ideg-zetből.

A történelem számtalan példával szolgál arra, hogy az emberek Istennek áldozatot hoztak. Vagyontárgyakat, pénzt, élvezeteket feláldoztak az „Istennek” címzéssel. Ha nem volt semmi bajuk, azt a *semmi bajt* feláldozták azzal, hogy maguknak bajokat okoztak; lemondtak arról, amit szerettek volna; szenvedéseket vettek magukra, amelyekre semmi szükség nem volt; éheztek, amikor ehettek volna; szomjaztak, amikor ihattak volna; ostorozták magukat, amikor selyemruhát hordhattak volna; kínlódtak, amikor gyönyörködhetnek volna.

Igaz ugyan, hogy mind ez az áldozat valami felsőbb fokon örömet okozott nekik. Ez az örömvágyuk az alsóbbrendűnek vélt szenvedés által kielégült. Idegzetük megnyugodott. De ez az öröm és megnyugvás azon a hiedelmen alapult, hogy Istennek kedves dolgot végeznek, hogy önmaguk tökéletesebbek lesznek, hogy ennek folytán valami mórhetetlen boldogságra érdemesekké válnak és azt a valóságban el is érik. Ez a hiedelem egyénileg átítatta idegzetüket, s őket egyénileg valóban ily mellékúton szerzett gyönyörnek élvezetére képesekké tette. A főútról azonban akkor tértek le, amikor alapul elfogadták azt a tételt, hogy ők ezekkel a cselekedeteikkel „Istennek kedves dolgot végeznek.”

Ilyen tételnek elfogadására a legtöbbször semmiféle észszerű okot sem találtak.

Mindenesetre *vannak Istennek kedves dolgok*. De Isten ennek mindig *jelét is adja*. Amint ugyanis a *cselekedet*, — melyet végzünk — a feltétlenül szükséges lénynek megnyilvánulása, azonképen a *cselekedetnek eredménye* is az. Ha ez az eredmény komolyan észszerű és hasznos, akkor az előidéző cselekedetet is kedvesnek kell mondanunk; ha azonban az eredmény csak viszonylagosan, látszólag észszerű és hasznos, vagy határozottan észszerűtlen és káros, akkor a cselekedetet is csak ugyanolyan mértékben tarthatjuk Isten előtt kedvesnek. De hogy valami olyan közvetlenül kedves, vagy nem kedves legyen az Isten előtt, mint amilyen közvetlenül kedves előttem a virágzó orgonabokor, és nem kedves előttem az állatot kízó suhanc, — arra semmiféle adatot, bizonyítékot, vagy akárcsak valószínűségi jelet sem lehet találni.

Sőt előfordulnak döbbenetes esetek, amelyekben az Isten előtt közvetlenül *kedvesnek vélt* cselekedetek eredményeik szerint észszerűtleneknek és károsaknak bizonyulnak és így Isten előtt *bebizonyíthatóan nem kedvesek*.

Ilyen lehet az a jóhiszemű, de esztelen önsanyargatás, amelynek eredménye a cselekvőnek erőszakos halála.

Én magam már régen megtettem, de szeretném, ha minden ember megtenné. Azt tudniillik, hogy tö-

rölje szavai közül ezt a szót: *pogány*. Mégpedig azért, mert ma már teljesen értelmetlen.

Aki istentagadó, nem pogány, mert akiket pogányoknak nevezünk, istenvallók voltak. Az egyistenvalló törököt pogánynak mondtuk, az egyistenvalló zsidót nem mondjuk annak. De egyistenvallót pogánynak nevezni csak azért, mert más nevet ad az Istennek, nem okos dolog. A sokistenvallót pogánynak mondani megjárna, ha komoly sokistenvallás egyáltalában lehetséges volna. De a gyermeknépeknek holmi aprószentjei nem komoly istenek, hanem csak az egy Istennek küldöttei, megbízottjai, szolgálói. A görög-római vallás hívőit nevezték pogányoknak, és mi most is néha úgy nevezzük őket, de nem istenvallásuknak tartalmánál fogva, hanem külső körülmények miatt.

Amikor a keresztény istenvallás uralomra jutott, s a városokban úgyszólván egyedüli vallássá lett, még volt idő, amikor a városoktól távol, hegyek között, eldugott falvakban a görög-római istenvallásnak hívei maradtak fenn. Ezeket a városiak egyszerűségük és régi istenvallásuk miatt egyszerűen falusiaknak csúfolták, mint amikor mi azt mondjuk valakire, hogy mucsai. Falusi a latinban *paganus*. Így lett a görög-római istenvallás úgynevezett pogány vallássá. Ilyen vallás most az ariánus, nestorianus, vagy ó-katolikus kereszténység. Csak szórva-nyosan található.

Azt sem lehet ma pogánynak nevezni, aki Jézust el nem ismeri; mert a zsidók nem ismerik el és még-

sem pogányok, a mohamedánok elismerik, és mégis pogányoknak nevezték őket.

A pogány szónak tehát nincs pontos meghatározása, s azért inkább teljesen törölni kellene. Semmi sem olyan veszedelmes, mint a meg nem határozott, meg nem értett, és mégis mindig használt szavak.

Ha a világ a feltétlenül szükséges lénynek megnyilatkozása, akkor a *világnak* érzéki, tudományos és művészi *megismerése* tulajdonképen az *Istennek* érzéki, tudományos és művészi *megismerése*. Nem közvetlen ugyan, hanem közvetett, de mégis csak ismeret. A tapasztalás, a tudomány, a művészi felfogás tehát szerintem — istenlátás.

De az ember szeretné tudni, milyen az Isten — a világnak tarka-barka fátyola alatt. Vájjon ő végtelen értelem, végtelen akarat, végtelen hatalom, végtelen — minden? Mindenesetre szabad feltételeznünk. Indító okunk pedig ez. Ha Isten a feltétlen szükségessége annak, hogy emberi értelem, emberi akarat, emberi erő és emberi tökéletességek legyenek, — hacsak feltételesen is, — akkor kell, hogy *ő maga ugyanaz legyen — feltétlenül*.

Azt nem mondom, hogy amikor én hangosan beszélek, Isten hall engemet. Az általam előidézett hanghullámok gömbsugarak irányában terjednek körülöttem, és ha egészséges dobhártyát érnek, akkor a hallás érzetét keltik; ha dobhártyát nem érnek, meghallatlanul tűnnek el a légkörben. Minthogy pedig Istennek füle nincsen, nem is hallhatja szó-

mat. Azt azonban könnyen fogadom el, hogy minden szavamnak értelmét Isten már öröktől fogva, tehát sokkal hamarabb értette, mielőtt az egyáltalában mégcsak eszembe is jutott volna.

Ez a tudatom zavar engem abban, hogy én Istentől a szó szoros értelmében valamit *kérjek*. Vagyis úgy kérjek, ahogyan embereket szokás kérni, amikor akaratukat magunk felé és a magunk javára akarjuk hajlítani. *Isten akaratát nem lehet hajlítani*. Azt azonban jól esik elmondanom, *mit szeretnék*.

Nincs ugyan semmi akadály a annak, hogy Istennel szemben is a kérésnek olyan formáját használjuk, mint az emberekkel szemben. De az a bölcséleti meggyőződés, hogy Isten nemcsak adja a kérésnek vágyát és formáját, hanem öröktől fogva elhatározta a kérés teljesítésének módját is, mely néha homlokegyenest ellenkezik magával a kéréssel, s hogy ilyenformán minden kérésünknek feltételesnek kell lennie és háttérben mindig annak a megjegyzésnek kell lappangania: *de ne az én akaratom legyen, hanem a tied*, — mindez nagyon meggyöngíti az Istennek szóló kérésnek emberi formáját. Az a bizalom, hogy bármit kérünk Istentől, azt ő teljesíti is, elerőtlenedik attól a tudattól, hogy igenis *teljesíti*, de csak így, vagy úgy, és *nem egészen szószerint*. Sokszor igenis kenyér helyett követ ad, hal helyett kígyót, tojás helyett skorpiót, (Luk. 11, 11—12.) mert úgy látja, hogy a *saját célját*, — melynek a mienkének is kell lennie, — így éri el. De ennek tudatában már csak szónoki túlzásnak tarthatjuk ezt

a mondást: „Ha annyi bizalmatok lesz, mint a mustármag, és e szederfának mondjátok: Tövestől szakadj ki, és ültetessél át a tengerbe, engedelmeskedni fog nektek.” (Luk. 17: 6.) Vagy: „Ha azt mondjátok a hegynek, menj innét oda, elmegyen, és semmi sem lesz nektek lehetetlen.” (Máté 17., 19.) Bizalomgerjesztésre azonban remek.

Mindezeknek ismeretében mély bölcseséget kell látnunk abban a magyar asztali áldásban is, mely így szól: Látod Isten, hányan vagyunk, tudod is, hogy mit akarunk. Ámen.

*

A kérő-imádságnak különös fajtája az *engesztelő imádság*, vagyis az, amelyben bocsánatot kérünk. Ez is a kérésnek nagyon emberi formája és nem is érthető másképp, mintha az idegekből és érzékekből álló embert vesszük figyelembe.

Természetünkénél fogva nem vagyunk tiszta értelmek, hanem érzelmekre, indulatokra hajlamos lények. Az értelem csak észrevesz, megállapít, gondolkodik, következtet, emlékezik. Az ember idegei azonban tudnak kellemesen vagy kellemetlenül izgulni, élvezni, gyönyörködni, ellágyulni, felfortyanni, haragudni, bosszúra vágyani, robbanni és robbantani. Az idegeknek ezek a sajátságai néha érthetők, de sokszor esztelenek, sőt magának az embernek károsak. Csakhogy a szervezet megköveteli azoknak valami formában való levezetését, vagy ami még jobb, a veszedelmes formából kellemes formába való átvezetését.

Ha tiszta értelmek volnánk, sohasem gyönyörködnék; de nem is haragudnánk. Nem nevetnék, nem káromkodnánk. Sohasem kiabálnánk, sohasem hadonásznánk, sohasem ugrálnánk.

Amikor gyerekek a házon kívül labdáznak, s az egyik rosszul irányítván a labdát, betöri az ablakot, a tiszta értelem csak megállapítaná a kárt, maga elé hívná a gyerekeket és kihirdetné előttük, hogy a házhoz közel veszélyes játszani és a jövőben ménjenek labdázni olyan szabad térre, ahol ablaktörés veszélye nem forog fenn. Minthogy pedig a gyerekek is értelmesek, az első szóra megígérik, hogy többé ezen a helyen nem játszanak, s az okozott kárért egyetemlegesen vállalják a felelősséget, elmennek az üvegeshez, és az ablakot közös költségen bevágatják.

Csakhogynem így van ez az életben.

Először is az ablaktörés csörömpöléssel jár, amely a bent lakót megijeszti, fölingerli, fölboszszantja. Kinyitja az ablakot és látja a játszadozó, de most már megszeppent gyerekeket, és izgalmában éktelen kiabálásba fog. Hogy mertétek az ablakot bezúzni, ti pernahajderek, ti gonosztevők, ti ördögök ivadékai!? Azonnal takarodjatok másfelé, mert különben rendőrral kergettetlek szét titeket! Mondjátok meg azonnal, ki volt a tettes! A körülmények szerint azután az üvegvágás költségeit a tettes szülein vagy behajtják, vagy nem hajtják be. Az izgalom még egy ideig tart, de egy hónap múlva már csak kellemetlen emléke marad: a játszó gyermekeknek utalása.

A haragnak a múltra nézve nincs semmi ér-

telme. A bajon, amely miatt haragszunk, változtatni nem lehet. *A megtörtént dolgot maga az Isten sem teheti meg nem történtté.* A baj azonban felizgatja azokat az embereket, akik nem veszik észre a jelenségekben a feltétlen szükségességet, amelyet semmiféle idegizgalom meg nem másíthat.

A jövőre nézve azonban a haragnak van némi jogosultsága. A haragvót a bajok elkerülésére szolgáló intézkedésre indítja; azt pedig, akire haragszunk, *megfélemlíti.* Mert a harag nemcsak észszerű intézkedésre irányítja a haragvót, hanem észellenes intézkedésekre is: bosszúra. Az észszerű intézkedéseket mindenki elfogadja, a bosszútól azonban mindenki fél.

Mi a bosszú?

A bosszú valamely okozott sérelemnek az *igazságos, észszerű mértéken túl* való megtorlása. Az ilyen megtorlásban való kielégülés a bosszúállás. Rendes körülmények között az igazságos, észszerű megtorlásnak mértéke az emberi közösségben hozott észszerű törvények. Ilyeneknek hiányában, vagy a törvények tökéletlenségének állapotában: az eszményi emberiség.

Minthogy a haragnak kitörése már előre figyelmezteti a bajnak okozóját az esetleges bosszúállásra, azért a haragnak levezetéséről, legjobb esetben az ellenkezőre, megelégedésre való átvezetéséről kezd gondoskodni.

Valaki engesztelésre adja magát. Engesztel, hogy bocsánatot nyerjen.

Mi az engesztelés? Mi a bocsánat?

Amikor értelmünkkel a nekünk okozott bajt megállapítjuk, és érzékeinkkel a bajnak okozójára megharagszunk, egyúttal el kell ismernünk, hogy a baj már megvan és lehetetlen, hogy ne legyen. Talán öntudatunk alatt épen ez a *megmásíthatatlanság izgat minket a legjobban*, de nem valljuk be, mert nevetségesekké tennők önmagunkat. A legtöbb baj azonban jóvátehető, a legtöbb kár pótolható. *Szám felett* való jócselekedettel a rossz cselekedetet jóvá lehet tenni, *szoron kívül* való értéknyujtással az okozott kárt pótolni lehet. A baj így *rendkívüli* jónak válik forrásává. Az értelem megállapíthatja, hogy bár a jónak összegében az okozott bajjal veszteség mutatkozott, a jóvátételnek rendkívüli java folytán a hiány pótolódott, s az eredeti összeg kiegészült. Haragra többé az észszerűség szabályai szerint okot találni nem lehet. Még az is megtörténik, hogy a vesztes nyer. Az ellopott aranyóra helyett annak kétszeres árát kapja. Értelme megnyugszik, haragja lecsillapodik. A vesztes kiengesztelődik.

Sajnos, az emberek legnagyobb részében bujkál az a gondolat, hogy *ez mégsem az; a kárpótlás nem az eredeti állapotba való visszahelyezés, a jóvátétel sem az eredeti bajnak semmivététele*. Ezért azután nem elégesznek meg a kárpótlással, jóvátétellel; nem elégesznek meg még a jóvátételnél elért nyereséggel sem, hanem — bosszúra vágnak: a lehetetlenség miatt érzett *elkeseredésüket észszerűtlen bajtevéssel akarják elfojtani*. Minthogy az aranyórának akár

többszörös ára sem egyenlő az ellopott és elveszett aranyórával, a tolvajt még a kárpótláson felül megfosztják szabadságától; minthogy a megölt embert életre támasztani nem lehet, a tettest bármimű jóvátételnek mellőzésével inkább szintén megölik. Itt van a *bosszúállásnak lényege*: jóvátételre való törekvés észszerűtlen bajokozással. Ha valaki erről lemond, akár mert önmaga is belátja a bosszúállás értelmetlenségét, akár mert másvalaki lágyítja meg, vagy megmutatja neki törekvésének észszerűtlenségét, ezt is engesztelődésnek nevezzük.

Az *engesztelés* tehát a kárt szenvedőnek észszerű jóvátétellel való kielégítése és az észszerűtlen bosszúállástól való visszatartása.

Az engesztelődésnek eredménye a *bocsánat*. Ez ismét kiterjedhet több mozzanatra.

Elengedjük a bosszúállást, lemondunk az *észszerűtlen* megtorlásról. Elengedjük az *észszerű* jóvátételt, — lemondunk a kárpótlásról.

Elengedjük a bajokozásnak felírását, elismerjük a bajt okozónak megtérését, sőt *a bajt okozót megtérése után az emberi tökéletesedésnek magasabb fokán látjuk*, mint volt a bajokozás előtt.

Amikor az engesztelés, a bocsánatkérés fogalmait az istenséghez való viszonyunkban alkalmazzuk, jól kell vigyáznunk, hogy minden emberi vonatkozást, minden hasonlóságot lehetőleg kiküszöböljünk. Hisz Isten nem haragszik, Isten nem enyhülhet, Isten nem észszerűtlen, Isten nem bosszúáll, Isten nem ró fel, hogy azután megbocsásson; Isten nem alkuzik, hogy nyereszkedjék.

Isten csak egyet néz: akarjuk-e a rosszat, vagy akarjuk-e a jót.

Elég tehát ha engesztelő imádságunk és bocsánatkérésünk csak azt az egyet hangoztatja, hogy — *akarjuk a jót.*

Egyébként *a világ legbölcsebb kérő imája* az, amelyet a misekönyvben a pünkösöd után való IX. vasárnapon olvasunk:

Pateant aures misericordiae tuae, Domine, precibus supplicantium, et ut petentibus desiderata concedas, fac eos, quae tibi sunt placita, postulare.

Irgalmadnak figyelmét, Uram, fordítsd a könnyörgőknek kérő imái felé, és hogy *megadhasd* nekik, amiért vágyva esedeznek, tedd, hogy csakis azt kérjék, *ami neked tetszik.*

Mindenkor csakis a jót akarjuk; de azt is kérünk kell, hogy a jót *akarhassuk.*

*

Amint a kérés a legtöbbször csak annyi, hogy azt mondjuk: kérem, épen úgy a hálaadás is legtöbbször csak annyi, hogy azt mondjuk: köszönöm.

Mélyebben tekintve azonban *a kérés* tulajdonképpen valaki *akarátának hajlítása* a kérő javára, annak elismerésével, hogy a kérőnek javát az, akit kérünk, szabad akarattal megvalósíthatja vagy mellőzheti.

A *köszönet* ennek megfelelően elismerése annak, hogy valaki javunkat szabad akarattal megvalósította, *holott azt mellőzhette volna.*

Állnak pedig ezek a meghatározások abban az

esetben is, amelyben valaki *köteles* másnak javára lenni. Mert a kötelességeket szabad akaratlanul meg is lehet szegni, s a köteles jót — bár kötelességmulasztással — mellőzni is lehet. Nem egészen értelmetlen dolog tehát, ha az embereket arra kérjük, hogy irántunk való kötelességeiket teljesítsék, s nem értelmetlen dolog, ha ezt a kötelességteljesítést — megköszönjük.

A *hála* a vett jónak megállapítása, elismerése, élvezése, s a jótévő iránt érzett ragaszkodás. Az a remény, hogy a jövőben is jót várhatunk a jótévőtől, s az a vágy, hogy az élvezett jót viszonzzuk, kívül állanak ugyan a hála fogalmán, de azért ennek igen természetes járulécai.

Sőt. Hála, ajándékozás, remény, kérés, élvezés — folyton megújuló sorozatban az emberi fejlődés emelkedő irányzatának nemcsak jelei, hanem indítékai is lehetnek.

Alighogy a gyermekornak öntudatlanságából — értelmes neveltetés mellett — az ifjúornak első fokára emelkedtem, megállapítottam, hogy minden körülöttem a feltétlenül szükséges lénynek megnyilvánulása és hogy főleg én magam és minden javam ennek az istenségnek ajándékai vagyunk.

Ennek a megállapításnak és elismerésnek folyamánya az a hálaérzet, mely engem önmagamnak és minden javamnak visszaajándékozására indít. Tőled vagyok, tied vagyok s ezáltal értelmekkel a *visszaajándékozás* kapcsán nyíltan is elismerem, hogy a tied vagyok.

Te azonban azt akarod, hogy még egy ideig él-

jek és éljem a magam életét. *Visszaadsz engem önmagamnak*, de máris a fejlődésnek magasabb fokán: isteni öntudattal telítetten.

Most már hivatást kell betöltenem, s minden gondom csak az lehet, vájjon esetről-esetre melyek is az én hivatásszerű feladataim. Tanulok, — és ismereteim tágulnak. Belépek az emberi közösségbe, — és elvégzem a nekem kiosztott munkarészt. Megérezem a szerelem ösztönzését, — és gyermeket hívok életbe, gyermekeket nevelek nálamnál tökéletesebb emberekké. Érzéseimmel és értelmemmel magamhoz ragadom a körülöttem levő világ értékeit és szépségeit, — és önmagamban élvezetté fokozom megismerésüket.

Mindez lépésről-lépésre, fokról-fokra történik, mindig emelkedő irányzatban; nem a nemzőképességgel párhuzamosan: hegy vonalban, azaz emelkedve és süllyedve, hanem az öregkori bölcseségnek csúcsáig, a halálban való átváltásig az ideiglenes és feltételes jelenségek világából az örök és feltétlen szükségesség sötét és titkos birodalmába.

Sohasem szabad ugyanis megfeledeknünk arról, hogy mi magunk is a feltétlen szükségességnek ideiglenes megnyilvánulásai vagyunk.

*

A legtöbb ember imádkozásának jeléül összekulcsolja kezét.

Senki sem jelez vele semmit, mert nem gondol rá, vájjon mit is jelent a kezek összekulcsolása.

Akik azt úgy magyarázzák, hogy összeláncolt

kezeket látnak benne és rabszolgáságuk kifejezésének tartják, azok nekem nem tetsző magyarázatot adnak.

Én nem vagyok senkinek rabszolgája. Sem emberé, sem Istené.

Én épen úgy az Isten megnyilatkozása vagyok, mint akármely kis állat, vagy nagy ember, vagy akár az egész világ. Sőt. Az élők vonalán semmi sincs az ember fölött. Egyéniségem tehát szuverén.

Hogy a nagyobb tehetségben és a nagyobb értelmességben, valamint a nagyobb eredményekben jobban nyilatkozik meg az Isten, mint a kisebb tehetségben, kisebb értelmességben és a kisebb eredményekben, az igaz. De ebből nem következik, hogy a kisebb tehetség, a kisebb értelmesség a maguk kisebb eredményeivel az isteni világtervezetnek megvetett tényezői volnának, kiszolgáltatva bárki kényének-kedvének. Ilyen kényre-kedvre kiszolgáltatottság előfordul ugyan a természet vad erőinek játékában, de az öntudat világosságában értelmetlen és ezért tarthatatlan.

Én nem kulcsolom össze kezemet rabszolgáság jeléül.

Két tenyeremet magam elé tartva azt jelzem, hogy magamat és minden javamat Istentől vettem, Istennek adom, s ötóle ismét visszakapom azért, hogy *magammal és javaimmal — éljek.*

Avagy összekulcsolom ugyan kezemet, de annak jeléül, hogy, mint valami árbocfába, elszakíthatatlanul kapaszkodom bele a feltétlenül szükséges lénybe.

Úgy vélem, nincs ember, akinek nem jutott volna eszébe, hogy végeredményben tulajdonképpen *miért is van minden*, ami volt, van és lesz.

Más szóval: a feltétlenül szükséges lény miért épen azokban az ideiglenes jelenségekben nyilatkozik meg, amelyekben megnyilatkozik.

Nem tudom.

És jöllehet én magam is a feltétlenül szükséges lénynek egyik megnyilatkozása vagyok, és jöllehet minden gondolatom is ugyanannak a feltétlenül szükséges lénynek egy-egy megnyilatkozása: a felvetett kérdésre feleletet nem kapok. Jól van. Nem baj. Ha erre a kérdésre nem kapok is feleletet, van azért sok más kérdés, amelyre a felelet már meg is van. S ezek a feleletek *az egyéni élet lebonyolításához szükségesebbek*.

Hogy pedig az első kérdés felvetése nyomán támadt hiányérzetet elcsitítsam, előveszem és elolvasom az utolsó zsolnárt:

Dicsérjétek az Urat!

Dicsérjétek Istent az ő szent helyén; dicsérjétek őt hatalmának égboltozatán!

Dicsérjétek őt kiváló tetteiért, dicsérjétek nagyságának gazdagsága szerint!

Dicsérjétek őt kürtszóval, dicsérjétek őt hárfán és citerán!

Dicsérjétek őt dobbal és táncsal, dicsérjétek őt hegedűkkel és fuvolákkal!

Dicsérjétek őt hangos cimbalmokkal, dicsérjétek őt harsogó hangszerekkel!

Minden lény dicsérje az Urat!
Dicsérvétek az Urat!

II.

Az embert itt találjuk a földön, és olyannak kell őt vennünk, amilyen most, amilyen szeretne lenni, s amilyen valóban lesz. *És minden egyes embert külön kell vennünk*, mert az egyik ember nem a másik ember. Csak hasonlítanak egymáshoz.

Az ember élő szervezet vagyis megszámlálhatatlan parálynak sejtekbe tömörülése és az emberi életcélokért való összeműködése.

Ezt az egész életfolyamatot mindenkor való tudásunk szerint leírja az embertudomány. Minél alaposabban ismerjük ezt a tudományt, annál pontosabban tudjuk meg, mikép nyilvánul meg a feltétlenül szükséges lény — a megszületett, fölnevelkedett, gondolkozó, cselekvő és végül sírba hanyatló emberben.

Az emberi célokat azonban az ember mindenkor tudta; az embertudománynak legkezdetlegesebb korszakában, sőt még az előtt is. Mert minden élő lény tudja a maga célját *ösztönszerűen*, az ember pedig ezen felül még *értelemszerűen* is.

Sok ember újabban borzadzik a *cél* fogalmától, s erre semmi oka sincsen. Ha van hatóok, ha van eredmény, van cél is, amely nem is más, mint az előrelátott vagy előrelátottnak vélt eredmény. Hiszen más az eredmény, amikor már megvan és más

akkor, amikor még nincs meg. Ebben az esetben vagy nem látjuk előre, s akkor nem is beszélünk róla, vagy előrelátjuk, előrelátottnak véljük s akkor célnak nevezük.

Az emberek ösztönszerűen is mindig tudták, hogy szervezetüknek *célja* az öfenntartás, mert életműködésüknek *eredménye*: az önmagát és fajtát fenntartó ember s e felé az ő életműködésük irányítva van. Minden sejt úgy van szervezve, hogy táplálkozhasson, oszolhasson, szaporodhassék. Az egész emberi szervezet természetszerű működésének *eredménye* az, hogy az egyik napon élő ember a másik napon is él. Tehát *a mai nap emberének célja: a holnapi ember.*

Azt mondják erre, hogy ez az okoskodás nem alapos, mert holnap reggel az embert puska lövés éri, s így a holnapi ember nem *eredménye* és *célja* a mai embernek. Igaz, hogy nem *való* *eredménye* és *célja*, hanem *előrelátottnak vélt* *eredménye* és *célja*. Az ember irányát keresztezi a puska lövés iránya, s a puskagolyó *eredménye* és *célja* az emberi célszerű szervezetnek széttronsolása. Ebből tehát csak az következik, hogy az ember által *előrelátottnak vélt* *eredmény* *nem mindig* a valódi *eredmény*. De az Isten által *előrelátott* *eredmény* mindig a valódi *eredmény* is.

Isten céljait nem mindig fedik az ember céljai. Az ember csak kutathatja, keresheti az Isten való *céljait*. Az ember a jelen irányaiból csak következtetheti, melyek az Isten való *céljai*. És ha az összes irányokat ismerné, ezeknek *összejárásából* a való

célokat is megtudná. Legtöbbször azonban meg kell elégednie a *célirányosságokban Isten által jelzett* való célokkal, amelyek azonban nem mindig feltétlenül megvalósuló célok is.

Ebből következik, hogy *minden egyes embernek célja: a saját élete*, még ha Isten az ő más irányú eszközei útján egy bizonyos időpontban a halálát eredményeztetni is!

Nekem is céloom az élet, neked is céloed az élet. Minden egyes embernek célja a saját élete. Ezt bizonyítja kinek-kinek testi szervezete és a beléje öntött életösztön.

Ebből a célból következik, hogy mindenki keresi az életének szolgáló eszközöket és elhárítani törekszik az életét veszélyeztető ártalmakat.

Ilyen ártalom származhatik a betegségek, a vadállatoktól, más emberektől. A betegségek, a vadállatok megseleződnek vagy kiirtjuk — s az embereket!

Az embereket vagy kiirtjuk, vagy leigázzuk, vagy megegyezünk velük.

Ha az emberek kiirtására vagy leigázására adjuk magunkat, el kell ismernünk, hogy ők is a mi kiirtásunkra készülődnek fel, s előbb-utóbb lerázván selyemből font vagy vasból kovácsolt láncukat, a mi leigázásunkra törnek.

A nyílt vagy lappangó háború állandó és folytonos életveszély.

Ki-ki a saját életét embertársaival szemben leg-

jobban úgy biztosítja, ha velük a kölcsönös életvédelemben megegyezik, s ezt a megegyezést őszintén és tántoríthatatlanul tartja.

Ennek a megegyezésnek pontja rövid és világos:
Ne ölj!

Bárminő élő szervezetet látsz, s észreveszed annak jelét, hogy a feltétlenül szükséges lény önmagát növényi, állati, vagy emberi életben akarja megnyilvánítani, feleslegesen és ok nélkül — ne ölj!

Bárminő élő szervezetet látsz, s észreveszed annak jelét, hogy a feltétlenül szükséges lény önmagát látszólag ellened akarja megnyilvánítani, kövesd a benned mutatkozó életöszönt, háritsd el a növényi mérgekben, állati támadásban, emberi ellenségeskedésben jelentkező veszedelmet, s amíg csak lehet, — ne ölj!

Sohase bánts, ami téged nem bánt.

Növényi, állati életet csak akkor olt ki, amikor arra komoly szükséged van.

Emberi életet csak akkor olt ki, amikor saját életedet másképp meg nem mentheted.

Ha az embert ártalmatlanná tetted, ne öld meg!
Ne lelkesedjél a halálbüntetésért!

Ha a népek vezéreivel nem tudsz megegyezni, kísérel meg a megegyezést magukkal a népekkel!
Ne lelkesedjél a háborúért!

A halál bekövetkezik, mert az Isten akarja; de te élsz, s te az életet akarjad! *Minden életrevaló cselekedetnek alapfeltétele, hogy az életet akarjuk.* A halált csak akkor akarjuk, amikor biztosak vagyunk benne, hogy Isten is akarja.

Szokjuk meg azt, hogy a feltétlenül szükséges lény nem egyformán és összhangzatosan, hanem sokszor ellentétesen nyilatkozik meg. Nem lehetetlenül, absurde, kivéve az emberi gondolatban, — hanem ellentétesen, — *contrario modo*, v. *contradictorie*. Az nem történhetik meg, hogy valami egyszerre legyen is, meg ne legyen is; de az milliószor megtörténik, hogy az egyik helyen fehérség van, a másik helyen feketeség; itt élet, amott halál; egy helyütt mozgás, más helyütt nyugalom; egyszer jobbramenés, más-szor balramenés; az egyik helyen virág nyílik, másik helyről ökor jön, s a virágot megeszi; felettünk süt a nap s valahol egy ember papírra írja ezt a mondatot: az egész Földet sötétség borítja. Mindez megállhat egymás mellett vagy egymás után, és valóban az ellentét csak akkor van meg, ha az emberi értelem egyszerre felfogja és egymás mellé állítja a különböző jelenségeket. Semmiféle emberi mondat magában véve nem hazugság. Mondhatjuk vagy írhatjuk, hogy a Nap fekete, az éjszaka zöld, a rózsza bűzös, a cukor keserű. Ezek magukban véve betűk és szavak. Nem igazakká csak akkor lesznek, amikor a valóságos jelenséget és a mondatok mai értelmét egybevetjük. Ránézünk a Napra és tüzes ragyogását fehér izzásnak nevezzük; melléje tartjuk azt a mondatot, hogy a Nap fekete és megállapítjuk, hogy a fekete a fehérségnek teljes hiányát jelenti. Minthogy nem lehet, hogy a Napban fehér izzás legyen és egyúttal fehérség ne legyen, azért mondjuk a mondatot nemigaznak.

Nem szabad azon sem megütköznünk, hogy Isten

valamely jelenségben bizonyos célirányosságot fejez ki, de a valóságban igen sokszor ezt a *célirányosságot más oldalról jövő történésekkel még a célnak elérése előtt ledönti*. Az emberi csecsemőben mindenestre az a célirányosság van, hogy táplálkozzék, nőjön és kifejlődjék. De egyes esetekben már a csecsemő születése előtt történetesen Indiából megindult néhány pestisbacillus, és mihelyest a csecsemő egyévéssé lett, megtámadják és megölik. Isten lerontotta a csecsemőben jelzett akaratát a pestisbacillussok utaztatásában kifejezett akaratával. S épen ez volt az ő mindenek felett való akarata!

*

Minden nagyszabású jelenség a legegyszerűbb jelenségek összetétele.

Az egész világ jelenségei is elemi jelenségekből tevődnek össze.

Ilyen elemi jelenség az erőknek hatása az anyagpontra. Ha két különböző irányú és egyforma vagy különböző mennyiségű erő hat az anyagpontra, azok paralelogrammát alkotnak és összetevődésüknek eredménye az úgynevezett eredő — a paralelogramma átlójának irányában.

A Napnak felkelése és lenyugvása, a szelek járása és a légköri lecsapódások, a tenger áramlásai és a jégmezők olvadása, a mezők virágai, az erdők állatjai, minden mozgás és jelenség megszámlálhatatlan összetevő erőnek eredője.

Az ember maga és minden megjelenési formája

— eredő. Tényezői az emberben működő erők és a körülmények. Iránya?

Az iránynál két kérdésre kell felelnünk.

Az egyik: *mi legyen az ember iránya*¹?

A másik: *mi lesz az ember iránya és az összetevőknek valóságos eredője.*

Erre a második kérdésre röviden és hamarosan megfelelelhetünk: az ember iránya lesz: az ő valódi egyéni sorsa. Minthogy ezt senkiről előre nem tudjuk, elég, ha csak azzal foglalkozunk, *mi legyen az emberi összetevő erőknek eredője, vagyis milyen legyen minden emberi életnyilvánulásnak, minden emberi munkálkodásnak, minden emberi elhatározásnak — iránya.*

Ezt az irányt *nem önkényesen* határozzuk meg. Ezt az irányt az emberi szervezetnek és fejlődésnek célirányosságából olvassuk le. Az ember telve van kezdeményezéssel. Ezeknek a kezdeményezéseknek irányában van az embernek összes célja. Ez a cél legfeljebb az által módosul, hogy az egyik egyén más időbeli, helybeli, társasági körülmények közé jut, mint a másik egyén.

Meg lehet tehát különböztetni általános emberi célokat és külön egyéni célokat; de minden ember számára csak egy cél lehet kitűzve: *az általános és különös vonásokból összetevődő egyéni cél.*

Általános vonások mindenestre a testi egészség, a nélkülözhetetlen szükségletek megszerzése, a lehető leghelyesebb körben használható nyelvtudás, a teljes életbiztonság és magas fokú szabadság, az emberek közösségével szemben csak a lehető leghelyesebb

gesebbre szorítókozó lekötöttség, a minden erőszaktól való mentesség.

Különös vonások: bizonyos szabadon választott testi készség, rendkívüli szükségletek beszerzése, sajátos műveltség, az emberi közösség iránt teljesített kötelezettségen kívül való külön életmód, a szabályszerűségtől eltérő bánásmód.

Ez alapon azt lehetne mondani, hogy az egész emberiség szeme elé egy *általános emberi eszményképei* és minden egyes embernek szeme elé az *ő saját egyéni emberi eszményképét* lehet célul kitűzni. Vagy pedig azt, hogy az általános emberi eszménykép kinek-kinek egyénisége és körülményei szerint módosításra szorul és csakis ilyen módosított egyéni alakban mondható elérhetőnek. Az eszményképnek valódi elérése különben amúgy is a sorsnak kérdése, illetőleg a feltétlenül szükséges lénynek majdan megmutatókozó végzése.

*

Minthogy az *embereszményt* a való emberben és körülményeiben megmutatókozó kezdeményezés alapján rajzoljuk magunk elé, bátran állíthatjuk, hogy az az eszmény valójában *isteni előírás*, amelynek követésére bizonyos fokú indítást, ösztönzést, amelynek elhagyásától bizonyos fokú elijesztést, megfélemlítést is érzünk.

Csak rá kell mutatnunk arra, mennyire jólesik az egészség, és mennyire kellemetlen a betegség, a fájdalom, s mennyire undorító nemcsak a saját vérünk, hanem másnak vére, másnak halála is, és azon-

nal megértjük, hogy az egészséget akarnunk, a betegséget, halált kerülnünk bizonyos fokig kell, arra bizonyos fokú ösztönzést, kényszert, kötelezettséget érzünk. Lehetetlen a romlatlan emberi szervezetnek ebben a kötelező erejében isteni kötelezést nem látnunk.

Igaz ugyan, hogy ezt a *kötelezést* nem érezzük szétszakíthatatlannak. Az öngyilkosságtól visszaborzadunk, de vannak körülmények, amelyek között — az életnél kisebb értékeknek elvesztése miatt — képesek vagyunk arra is, hogy saját életünknek véget vessünk. Elhatározásunkkal erőszakot gyakorolunk saját természetes törekvésünk ellen. Értelmes akarásunk alól kihúzzuk a talajt, mert megfosztjuk cselekvéseink értelmétől: a természetes életösztöntől.

*

Hát amire magunkban ösztönzést tapasztalunk, azt mindjárt kötelességünknek tartjuk?

Így, minden megszorítás nélkül, ezt nem merném mondani. Hiszen vannak vad ösztönök is! Milyen alapon fékezném meg ezeket, ha az ösztönt magában isteni akaratnyilvánításnak és hozzá még kötelező akaratnyilvánításnak venném. Igen, a feltétlenül szükséges lénynek megnyilvánulása; de nem egyedül. Vannak más megnyilvánulások is, amelyeknek összevetéséből tudom csak megállapítani az eredőt, vagyis azt, hogy életemnek mi legyen az iránya.

Az egészséges életösztön tagadhatatlanul jel, értelmes gondolkozásunknak alapja, köteles következ-

tetéseknek kiindulópontja, más emberekkel való megegyezésünknek könnyen elfogadható első feltétele, de még nem parancsoló vagy tiltó mondatban kifejezett előírás. Ezt az előírást meg kell fogalmaznunk!

Akard egyéni életedet! Óvakodjál mindenfajta öngyilkosságtól! Utáld a halált!

És ha nem?

Hát akkor egyszerűen a halálba rohansz. Meghalsz !

És ha épen ezt akarom?!

Akkor örült vagy. Bezárlak. Megkötözlek. Éhségsztrájkodat megtöröm. Vagy — nem bánom. Légy öngyilkos, — csak engem hagyj békében. *Az öngyilkosról nincsen törvényem.* Ők is a feltétlenül szükséges lénynek megnyilatkozásai, de én nem tartok velük.

Én első kötelező törvényemül elfogadom ezt: Akard és szeresd az életet!

Ennek feltételezése mellett megyek tovább. Ennek kötelező erejével, elfogadott parancsáramával táplálom minden következő értelmes megegyezésemet, részleges előírásaimat, kötelező törvényeimet, egyedi parancsaimat és tilalmaidat. Ha élni akarsz, tedd ezt, és kerüld amazt! *Ha nem akarsz élni, távozzál a mi körünkből!* Szanatóriumba zárunk.

A világ annyira tele van emberölésekkel, hogy egészen időszerűnek találom, hogy magamhoz azt a kérdést intézem: *miért nem ölök én is embert?*

Erre a kérdésre pedig értelemszerű választ akarok adni.

Egyénileg ugyanis olyan a vérmérsékletem, hogy nemcsak undorodom minden vérontástól, hanem gyönyörködöm minden élő szervezetben és szükség esetén kívül nem hogy embert nem ölnék, hanem egy pillangót sem pusztítok el. A budapesti parlament épülete nem oly gyönyörű, mint bármely futrinka vagy földi giliszta.

De értelem szerint így felelek.

Először azért nem ölök meg más embert, mert *semmi okom, rá.*

Másodszor azért, mert *szeretem a saját életemet* és ha én más emberek megölésébe bocsátkozom, előbb-utóbb ők is kioltják az én életemet. Bizonyos ugyanis, hogy amilyen eljárást én magamnak engedek meg másokkal szemben, ugyanazt az eljárást mások is megengedik maguknak énvelem szemben. S erre még csak nem is haragudhatom.

Azt a játékot ugyanis nem lehet sokáig folytatnom, hogy mások számára előírom: ne ölj, magam pedig — ölök. Ölök pedig akár azonnal, akár pedig lassan és hosszasan.

De mi a *lassú és hosszas emberölés?* Vájjon embereknek szolgátságban tartása, alkohollal való butítása, munkájuknak kiuzsorázása, családoknak fokozatos elnyomorítása — nevezhető-e lassú és hosszas emberölésnek?

És vájjon mit kell tenni azokkal, akik akár tudatosan, akár tudatlanul makacsul fenntartanak, sőt körömszakadtáig védelmeznek olyan rendszere-

ket, amelyek bebizonyítottan ily lassú és hosszas emberölésre irányulnak?

Egy középkori szent azt mondja, kérni kell az Istent, hogy ilyen rendszereknek tudatlan és csökönyös fenntartóit minél előbb „vegye magához”.

Az újkori rajongók azt mondják, hogy az ilyen rendszerek fenntartóit ki kell irtani és ezzel siettetni kell, hogy az Isten őket magához vegye.

Én elveimhez híven nem mondhatok mást, mint azt, hogy *az élet szeretetét általánosan elfogadott tétellé kell avatni*, és szóval és írásban fel kell világosítani a tudatlanokat, hogy az általuk fenntartott rendszer miért, hol és mikor öl lassan és hosszasan.

Igen ám, felelik nekem, de hisz nem engednek téged szóhoz, nem engedélyezik az írásodat!

Hát én bizony akkor sem ölök, mert jól tudom, hogy — sajnos — majd *ölnék helyettem — mások*.

Feltéve, hogy az élet szeretetében a magam és minden egyes ember javára megegyezünk, az élet akarását első és kötelező tétellé avatjuk: azonnal következik az is, hogy az emberi élet fogalmát tartalma és köre szerint vizsgálat alá vesszük.

Mit nevezünk emberi életnek?

Bizonyára nem elégszünk meg azzal, hogy az élet épen csak hogy élet legyen és ne — hulla.

Az emberi élet tehát mindaz, ami az „ember” fogalma teljes kifejlésének felel meg az elképzelhető

legtökéletesebb mértékben. Ez az eszményi emberi élet, *az eszményi ember*.

De az emberi élet legalább is mindaz, ami az *egyéni* ember körülményei szerint nemcsak elképzelhető, de meg is valósítható. Ez a minden emberben élő és kifejlődésre váró eszményi ember.

Hogy az elképzelhetőből mi valósítható meg, minden egyes esetben mérlegelésnek, kísérletezésnek, elhatározásnak tárgya és végérvényesen csakis a múltra nézve állapítható meg. Előre azonban teljes bizonyossággal sohasem mondhatjuk meg és kár volna feleslegesen előre kimondani bármire is, hogy az lehetetlen.

Ha mi biztosan előre tudnók, mi történik majd velünk és mit teszünk, mire határozzuk el magunkat, — más szóval, hogy Isten velünk a valóságban mit akar, akkor nekünk okosan *csakis ezt* lehetne zsinórmértékül elfogadnunk cselekedeteinkre nézve. Ettől tulajdonképen lehetetlen is volna eltérnünk. Akkor *nem is volna eszményi emberünk*, hanem a *való* — torz — ember, a *való* — szenvedő — ember volna kinek-kinek munkacélja.

Milyen szerencse, hogy ezt előre nem tudjuk! így most az eszményi embert nézzük magunk előtt, hozzá alkalmazzuk vágyainkat, szerinte döntjük el elhatározásainkat s *amit belőle sikerül megvalósítanunk, annak örülünk, amiben tőle eltérünk, azon búslakodunk és bánkódunk*.

*

Az eszményi ember a valóságban benne rejlik

az egész emberiség törekvéseinek, vágyképeinek, irányzatainak, lelkesedéseinek, öntudatlan és öntudatos munkálkodásainak *összegében*. Az eszményi ember a valóságban a feltétlenül szükséges lénynek, *a teremtő Istennek eszméje*. (Logosz, Verbum, Ige.) Minden születő, élő és meghaló ember valójában egy-egy szenvedő, sikerületlen, hiányos és tökéletlen eszményi ember, de célirányosságában benne él a tökéletes eszményi ember. Minden erénynek ez a mintája, minden ételszabálynak ez az összefoglalása. Aki ezek szerint a szabályok szerint él, — jó és erkölcsös; aki ezektől a szabályoktól tudatosan eltér, — rossz és erkölcstelen; aki ezektől a szabályoktól öntudatlanul tér el, — rossz ugyan, de nem erkölcstelen. Sőt mivel azt hiszi, hogy az eszményi emberi élet szabályai szerint él, — erkölcsös, de rossz! S ez az emberfajta a legveszedelmesebb! Tévesen magabizó. Nehezen oktatható. Gőgösen erőszakoskodó. Hiszen azt a meggyőződést vallja, hogy igaz úton jár, az eszményi embert követi! Nem veszi észre, hogy ő is csak torz képe az emberi eszménynek.

*

Jóllehet *az eszményi ember* kezdettől fogva megmutatkozott az emberiség minden törekvésében, munkálkodásában, eredményében, leghatározottabban mégis meglátszott és most is meglátható az emberiség szóbeli kifejezéseiben és főleg irodalmában. Amióta csak szülők és tanítók nevelik a gyermekeket, amióta népvezérek és bölcsek irányítják a tö-

megeket, s különösen amióta költők, írók és művészek irányt szabnak az emberi fejlődésnek, mindig az eszményi ember szépségéből merítenek, mindig az eszményi ember után való általános vágyra és szomjúhozásra építenek. A szegénynek az eszményi ember gazdagságát tárják szeme elé; a szenvedő embernek az eszményi ember egészségét ígérgetik; a tudatlant az eszményi ember bölcseségével csalogatják; a boldogtalant az eszményi ember zavartalan boldogságával biztatják. Hol komolyan, hol vidáman, de mindig arra törekszenek, hogy a jelen valóságai között elnyomott embert az eszményi emberi élet gyönyörei közé emeljék és vele a csalódottságnak keserűségét feledtessék.

Mérhetetlen az a haladás, amelyet az állati ember az öntudatos jobbratörekvésig tett; de még nagyobb az a haladás, amely az öntudatos jobbratörekvőtől az öntudatos eszményalkotóig mutatható ki. A *művelődés csúcspontjának nevezhető* azonban az a pillanat, amelyben az emberiség kimondotta és elfogadta, hogy *az eszményi ember az Isten eszméje* és az eszményi ember követése az emberiségnek egyetlen biztos reménye és boldogulásának nélkülözhetetlen iránya.

Nemcsak a legfőbb irodalmi mozzanat, hanem a legjelentősebb társadalmi valóság is, — és így természetesen az Istennek legfőbb ajándéka — az a kijelentés, az a megállapítás, hogy az eszményi embert maga az Isten gondolta ki és jelölte meg az emberi haladásnak céljául. Az eszményi ember nem jött el, annak *mindig jönnie kell*, feléje állandóan

kell sietnünk; de kialakult és így megjött az a tudat, hogy az emberiségnek az eszményi ember a legfőbb szükséglete, összes szükségleteinek összefoglalása.

Ennek a tudatnak kialakulása nem történt egyszerre. Az irodalomban megszámlálhatatlanul *sok kísérlet* előzte meg, és kialakulása után is számtalan fejlődési fokozaton ment át és megy át még most is, az idők végéig. De elég már az is, hogy megvan az alaptétel: *keresnünk kell az eszményi embert!*

Volt aki őt a hősiességben látta, más a titkos adakozóban kereste, ismét mások a betegek gyógyítójában, a tudatlanok tanítójában, az elhagyottak vigasztalójában, a bűnösöknek térítőjében, a gyermekeknek jótevőjében, a szegényeknek buzdítójájában, a hatalmasoknak bátor feddőjében, az elnyomottak felszabadítójában. Herkulesz, Prométheusz, Thezeusz, Juppiter, a Makkabeusok, Szókratész, Augustus, — a Földközi tenger vidékének irodalmában ilyen eszményi emberkísérletek voltak. Ilyen irodalmi kísérletek mindazok a szógyűjtemények, példabeszédek, történetekké alakított szónoki mondasók, evangéliumok, levelek, szónoklatok, amelyek a római birodalomnak politikai fénykorában a názáreti Jézus neve körött keringenek. Végül kialakult az a tudat, hogy az emberiségnek eszménye: *az emberiségért önmagát feláldozó ember*. Ennél magasabbat sem egyén, sem társadalom el sem gondolhat. Az emberiségnek megújulására az önfeláldozásnál végletebb irányt senki nem mutathat.

Az önmagát feláldozó ember: a Szótér Philanthróposz.

Tagadhatatlan dolog, hogy az önfeláldozó szeretet, vagy lelkesedés egyike a legáltalánosabb értékű és leg végletesebb javaknak. De tévedés volna, ha azt hinnők, hogy az emberi eszmény fogalma abban tartalmilag is teljesen ki van merítve. Bizonyos, hogy önfeláldozás kell a munkához, a család-alapításhoz, a gyermekneveléshez, a közösségnek ügyeivel való foglalkozáshoz, de az eszményi ember fogalmában benn van a testi egészség, a művészi testgyakorlás, a nemes élvezetek, a szerelmi gyönyörök, az összhangzatos jellem fogalma is, mindebben, pedig nem igen van szükség önfeláldozó szereetre, hanem csak bizonyos fokú józan önzésre. Az eszményi ember fogalma tehát szélesebb és teltebb, mint a názáreti Jézusnak evangéliumi képe. Ez azonban igen jól megokolható.

Lehetetlen írói feladatnak látszik, hogy ugyanegy jellemben egyesüljön a jókedv és a szomorúság, az élvezet és a szenvedés, a jólét és a nélkülözés, az elismertség és a megvettetés, az ünnepeltetés és az ártatlanul elítéltetés. Ha pedig az összes előfordulható jellembeli eszményi vonások nem egyesíthetők egy időben, egy helyen és egy személyben, de mégis *irányító eszményképet kell rajzolnunk*, akkor inkább a nehezebb, ritkább, kiemelkedőbb tulajdonságokat kell az emberiség szeme elé állítanunk, mint a könnyebb, mindennapi, általánosabb jellem-

vonásokat. Az egészséges, vidám, gazdag és boldog ember — eszményi ugyan, de alig van valaki, akit ilyenre túlságosan lelkesíteni kellene. Ellenben szükség van bátor, szókimondó, lemondani tudó, esetleg egészen a halálmegvetésig önfeláldozó emberekre, — ilyenre igenis kell lelkesítés. Ha tehát *írni* kell, inkább hősookról írjunk, mint békés kispolgárokról, jóllehet ezeknek élete és munkája is a közösségben felbecsülhetetlen.

Az eszményi ember — úgy, amint őt minden egyén maga előtt látja, — nemcsak erkölcsösségünknek mértéke, hanem erkölcsi hiányainknak állandó helyreállítója is. Az eszményi ember a mi bíránk, de egyúttal orvosunk is. Erkölcsi botlásainkat, — legyenek azok formaiak és kifejezettek, vagy akár csak valódiak, de öntudatlanok, — felismerésük pillanatában elítéli; mihelyest azonban ezt az ítéletet elfogadjuk, azonnal jóvá is teszi. *Az elítélés és a megbocsátás ugyanegy.*

A gyermek nem mindig engedelmeskedik az első szóra. A gyermek sokszor nem egészen pontosan fejezi ki az igazságot, sőt néha nemigaz dolgokat ad elő, néha valósággal öröme van a nem igazmondásban. A gyermek durcás, felelő, rendetlen, hanyag. A gyermek hiú, igazságtalan, haragos, veszekedős, verekedős. A gyermeknek ébredező nemi élete zürzavaros, hibás, bukdácsoló.

S amint a gyermeké, épen úgy minden egyes embernek élete is véges-végig hol gyakrabban, hol

ritkábban, hol súlyosabban, hol meg enyhébben, de állandóan ellenkezik az eszményi ember életével. Eltér az általunk elképzelt, elgondolt, sőt megkívánt eszménytől.

Mit lehet tenni, ha a baj már megtörtént?

Mindenekelőtt fel kell ismerni, hogy baj és *milyen szemszögből nézve* baj. Olyan baj ugyanis nincs, amely mindenképen baj volna.

Emberi szemszögből nézve bármely történés csak annyira lehet baj, amennyiben az emberi életre *káros következményei* vannak.

Ezeknek felismerése és bajnak minősítése egyúttal azoknak, illetőleg okozójuknak elítélése.

Semmi esetre sem észszerű elítélése a káros eredményeket okozó történésnek, ha a *káros eredményeket önkényesen szaporítjuk*.

Ellenben szinte megszüntetjük a bajt, mint bajt, ha káros *következményeit a lehetőség szerint csökkentjük*, esetleg teljesen eltüntetjük.

Sőt a káros következményeket okozó bajt nemcsak kivehetjük a bajok sorából, hanem teljesen „jóváteesszük”, ha a káros következményeket megszüntetjük és *helyükbe* „csak azért is” *üdvös következményeket teszünk*. A rosszra irányuló természetet jóra irányítjuk, a formai bűnből anyagi erényt alkotunk. (Materialiter virtus, formaliter vitium.)

Ha a gyermek az égő kályha mellett játszik, könnyen megesisik, hogy megégeti kezét. Azonnal belátja, hogy nem eszményi tartózkodási hely az égő kályha mellett való tartózkodás. *Miért kell a gyermeket még meg is verni, mert a kályha mellett volt?*

„Nem megmondtam neked, hogy ne ülj a kályha mellé?!” A gyermek az égési fájdalommal teljesen igazolva találja a tilalmat. Felesleges a káros következménynek fokozása a veréssel. Inkább talán *enyhíteni* kellene az elszenvedett égést és a tapasztalatra *rábízni* kisebb gyermeket, hogy azt a kályhától óvja.

Húsz éves duhaj legény lelövi vetélytársát. Túl-fűtött szerelmének, féktelen önérzetének, elvakult féltékenységének rettentően káros következménye ez. A szép szál fiatalemberben rosszul nevelt idegzet uralkodik. De minek az egyik halált szaporítani újabb halálos ítélettel?! Ha az eszményi embertől ennyire eltérő legényt tizenöt-húsz évre gyógyító-nevelő intézetbe zárják, nemcsak káros következményül elveszik tőle szerelmének tárgyát, hanem jóvátevéssül a társadalomnak hasznos foglalkoztatással *magasabbrendű emberré* nevelhetik, mint amilyen akkor lett volna, ha fiatalos féktelenségében gyilkosságba nem esik!

*

Vájjon megörvendeztetí-e az Istent, ha én az eszményi embernek megfelelően cselekszem és bántja-e őt, ha én az eszményi emberrel ellentétesen járok el? Más szóval: tetszik-e az Istennek a jó cselekedet és bántja-e Istent a bűn?

Felelet: közvetlenül nem, közvetve igen. Mit jelent ez? *Ki a közvetítőt*

Igen természetes dolog az, hogy valamint a hang, a fény, a villany nem szökkennek ki a vilá-

got alkotó hatóokok sorozatából, éppen úgy az emberi cselekedetek, szavak, érzések, gondolatok, elhatározások sem ugranak ki a jelenségek láncolatából. Az összes jelenségek „egymás között” vannak, s mindannyian egyaránt a feltétlenül szükséges lénynek megnyilatkozásai. Az ellentétek is az istenségnek ellentétes jelentkezései. A fekete szín nem ellenkezik az istenséggel, de igenis ellenkezik a fehér színben megnyilatkozó és mindkét színt a szemlélő emberben összehasonlító szükséges lényvel. Röviden szólva: a fekete szín ellenkezik a fehér színnel.

Hasonlóképen az öngyilkosság, mely az eszményi ember ellen irányul, ha valóban megtörténik, nem az istenséget gerjeszti haragra, vagy szomorítja el, — ami mind emberi tulajdonság, — hanem bántja az élő, — a következő pillanatban meggyilkolt, — emberben megnyilatkozó istenséget. Röviden szólva: *bántja a való embert.*

Hasonlóképen a jócselekedet is, mely az eszményi emberrel gondolatunkban egyezik, nem váltja ki az istenségnek tetszését, — ez is csak emberi kép, — hanem megörvendzeti a jócselekedetet élvező emberben megnyilatkozó istenséget. Röviden szólva: *megörvendzeti a való embert.*

Ha pedig akár a rossz, akár a jócselekedet nem jut a végső eredményig, hanem csak eszmében, tetszésben, vágyban, elhatározásban marad: akkor csak *irányzatot* lehet értékelnünk, és ha jó, követnünk, erősíteniünk; ha rossz, ellensúlyoznunk, gyengíteniünk, visszafojtanunk.

Ezt a hivatást teljesíti a gyermekekkel szemben

a nevelő, a felnőttekkel szemben a bölcselő; aki pedig eléggé bízhatik önmagában, megteheti maga is; sőt *mindenkinek arra kell törekednie, hogy önmagát helyesen megítélhesse; saját irányzatait és cselekedeteit az eszményi emberi élet — vagyis az erkölcsösség — szabályai szerint részben kifogásolhassa, részben jóváhagyhassa; eredményeiket pedig a szükség szerint igazíthassa.* Ebben a fejlődésben az emberiségnek megbecsülhetetlen szolgálatokat tenne a jog- és büntetőbírósnak erkölcsbíróssággá való átalakulása.

*

Az emberiség ősidőktől fogva először tapasztalatból, azután a tapasztalatok alapján megfogalmazott törvényekből, szabályokból, előírásokból, parancsokból, tilalmakból — több-kevesebb bizonyossággal — megtudta, *mi egyezik és mi ellenkezik az eszményi emberrel.*

Az egyénnek ma is ez a közvetlen, vagy közvetett felismerés áll rendelkezésére.

Ha *előzetesen* nem tudtuk meg, mi a jócselekedet, mi az erény, vagy mi a rosszcselekedet, a vétés, a bűnállapot, — megtudjuk *utólag* a cselekedetnek hasznos vagy káros eredményeiből, az egyik eredménycsoportnak a másik felett szerzett túlsúlyából.

Ha pedig *előzetesen* — az emberiség múlt tapasztalatainak alapján megfogalmazott *szóbeli irányításai*ból megtudtuk ugyan, mi egyezik és mi ellenkezik az *eszményi emberrel*, de mi a *jelen körül*

mények között jobbnak láttuk, hogy az egyezőnek mondott cselekedet helyett az ellenkezőnek mondott cselekedetet válasszuk, vagy megfordítva: akkor *utólag* meggyőződhetünk róla, vajjon inkább *a szabálynak volt-e igaza, vagy a mi egyéni elhatározásunknak*. Az első esetben tévedtünk, a második esetben azt kell mondanunk, hogy a szabály, amely a múltban talán százezerszer helyes volt, ebben az egy esetben — tévedett.

Sohasem tanácsos, hogy a törvényekről, szabályokról előre feltételezzük, hogy azok — tévednek. De azt sem lehet állítani, hogy azok sohasem tévednek. *Vannak emberi közösségek, amelyeknek csapnivaló szabályaik vannak*, mert nyilvánvalóan az eszményi emberrel egyezőnek mondják azt, ami az eszményi emberrel ellenkezik. Más szóval: jónak mondják a rosszat és rossznak mondják a jót. Ott az embereknek nem volt elég többezer évnek tapasztalata, s azért újra akarnak tapasztalni! Visszamennek akár az ősemberi állapotba is, hogy megállapítsák, vajjon nem tévedett-e az emberiség akkor, amikor alapvető dolgokban megállapította, mi egyezik az eszményi emberrel és mi ellenkezik vele!

Az emberi cselekedeteknek erkölcsi minőségét — akár jóhiszeműek, akár rosszhiszeműek, — utólag az állapítja meg, akinek ez érdekében van: az egyén, vagy az egyének közössége. *Mind az egyénnek, mind az egyének közösségének érdeke, hogy az eszményi ember felé törekedjenek*. Az eszményi ember az élet

és a több élet; az eszményi embertől való eltérés senyvedés, romlás, halál.

Mihelyest az egyén megállapítja, hogy cselekedete az eszményi embertől eltér, — feltéve, hogy az eszményi ember felé való alaptörekvést kifejezetten meg nem tagadja — eo ipso megtér. Nem árt, ha cselekedetét megbánja, sajnálja, megsiratja, de mindez nem okvetlenül szükséges, elég, ha *megállapítja*, hogy cselekedete az eszményi emberrel ellenkezik, tehát erkölcsileg rossz. Ez a megállapítás a cselekedetnek egyúttal *elítélése*.

Ez az elítélés akkor komoly, ha szorosan összefügg vele a *jóvátétel vágya*. Utóvégre is semmiféle emberi cselekedet nem áll egyedül, hanem *első láncszeme* az eredmények és hatások egész sorozatának, amely rendszerint a föleszmélés, a cselekedet erkölcsi minőségének megállapítása után következik. Ezt az eredményesorozatot mindenesetre annyira *meg lehet javítani újabb elhatározásokkal*, hogy végre is *az első láncszem üdvösnek bizonyulhat*.

Ebben a munkálatban bárkinek is segítségére lehet egy más egyén, aki nála tapasztaltabb, tanultabb, bölcsőbb. De *az egyénnek különösen segítségére kell lennie az egyének közösségének*, amelynek legnagyobb érdeke, hogy minden egyes tagja az erkölcsellenes cselekedetektől *óvakodjék*, ha pedig ilyeneket mégis elkövetnek, azokat a lehető legtökéletesebb módon *jóvátégyék*.

Az erkölcsellenes tettektől való *óvakodást* biztositja az egészségápolás, az oktató-nevelés, a jóra való szoktatás. Az emberi közösségnek minden egye

esetben arra a kérdésre kell felelnie, mennyire tett ő maga eleget a saját érdekének megfelelő ennek a föltételnek: a gyermekek és az ifjúság nevelésének.

Minthogy a gyógyítás és nevelés terén léptenyomon találkozunk a természetnek erőszakos jelenségeivel is, ösztönökkel, indulatokkal, rendellenes idegzetekkel, azért a gyógyítás és nevelés terén helyénvaló az *erőszaknak* megfelelő alkalmazása is.

Általában az erőszakot minden téren erőszakkal lehet visszaverni. *Vim vi repellere omnia iura concedunt.* Lehet, de nem kell. Mihelyest az erőszak megszűnik, ellene erőszakkal fellépni felesleges, ha a jóvátételnek észszerűbb módjai vannak.

A közösség érdekeit közlről veszélyeztető vétésé-^geknek, eszménysértéseknek megállapítására a közösség egyeseket vagy testületeket, úgynevezett bíróságokat bíz meg. A bíróság megállapítja az eszményi embertől való eltérést és megjelöli, sőt előírja a *jóvátételnek módjait.*

A közösségnek okozott kárt a leggyakrabban pénzüsszeggel lehet leróni, amit pénzbírságnak vagy pénzbüntetésnek neveznek.

Sok esetben nem elégséges pénznek lefizetése, hanem az aránylagos jóvátétel csak több, esetleg hosszabb időn át gyakorolt jócselekedettel látszik elérhetőnek: mezőgazdasági, ipari munkákkal, a közösségbe való beilleszthetőség végett előírt tanulmányokkal, gyakorlatokkal. E célból a vétéség elkövetőjét szabadságának korlátozásával lehet kényszeríteni. *Maga a szabadságvesztés azonban sohasem jóvátétel.*

Nem jóvátétel az elítéltnak kínzása, kivégeztése sem. Azt ki lehet mondani, hogy valaki cselekedetért kínokat, sőt kínos halált *érdemel*, mert az eszményi ember ellen elkövetett főbenjáró cselekedetek valóban halálra vezetnek — irányzatuk szerint, de az ilyen ítéletnek *végrehajtása más emberek által* sohasem volt teljesen megokolható.

Hiszen ha maga az istenség a természet rendje szerint *nem minden* főbenjáró cselekedetért kínokat és halált rendel következmény gyanánt, akkor az emberek között való viszonyban hatásköri túllépésnek látszik más embernek kínzása vagy megölése.

Azt sem lehet mondani, hogy az elfogott, ártalmatlanná tett, sőt cselekedetét már meg is bánó és elítélő, valójában szerencsétlen „bűnös” még most is *támadó*. Ő csak volt támadó, s akkor meg lehetett volna ölni. De most már a közösség hatalmában van s ennek eszményi kötelessége, hogy őt szerencsétlen tettének *jóvátételére* irányítsa, esetleg kényszerítse.

Az sem áll meg, hogy az elfogott bűnösöket azért kell kínozni vagy megölni, hogy *mások* az Övékhez hasonló élettől visszariadjanak. Az igazság ugyanis az, hogy senkit sem kell mértéken felül föláldozni azért, hogy más egyéneket a rossztól visszariasszunk. Miért szenvedjen az egyik egyén azért, hogy a másik egyén *esetleg ne kövessen el* olyan tettet, mely szenvedésre, vagy halálra vezet?! Miért kellene lerontani a *biztos* jót, — az életet, — hogy azt a teljesen *bizonytalan* eredményt éadjuk el, valaki másnak a rossztól való visszariadását. Sohasem lehet rámutatni csak egy emberre is, aki azért nem öl

embert, mert az ilyeneket halálra ítélik. De igenis vannak emberölések mindennap annak ellenére is, hogy a gyilkosokat halálra ítélik és az ítéletet végre is hajtják. Sokkal biztosabb hatású minden halálos ítéletnél a beható oktatás és az emberséges nevelés. Amely társadalom ezeket nem nyújtja, minden halálos ítéletben önmagát is elítéli!

Egyébként a *gyilkos* és a *hóhér* között van valami, ami egyezik és van valami, ami különbözik. Ami egyezik, az, hogy mind a kettő emberi szervezetet erőszakos módon bomlaszt szét. Ami különbözik, az, hogy az egyiknek cselekedetéhez más eszmecsoport fűződik, mint a másiknak cselekedetéhez. Az egyik eszmecsoportnak címe: „Elvetemült bűnös”; a másik eszmecsoportnak címe: „Bírósági ítéletvégrehajtó”. De az eszmecsoportoktól eltekintve *az emberi szervezetnek erőszakos szétbomlasztása egyformán ellenkezik az eszményi emberi étellel.*

*

Semmi sem oly emberfölött nehéz, mint a feltétlenül szükséges lénynek *az emberek útján való ellentétes megnyilatkozásai.*

Azt annyira, amennyire már megszoktuk, hogy a patakok, folyók, tengerek időnként kiáradnak és nagy terjedelmű földeket borítanak el; hogy tavasszal a növények virágozni kezdenek s dermesztő hideg szél elfagyasztja őket; hogy állatok és emberek lakóhelyeit földrengések és tüzet hányó hegyek pillanatok alatt szétrombolják; hogy szemmel nem látható élőlények nagy szervezeteket tönkretesznek.

Ezek mind az istenségnek ellentétes megnyilatkozásai. De hogyan állíthatja az istenség *önmagát annyira szembe önmagával*, mint amikor az egyik és a másik emberben az életet akarja és mégis az egyik embert a másakra támadni és ezt megölni engedí?!

És jól van, — előzetesen mondjuk, hogy az istenség az eszményi embert tüzi ki elének célul. De egyes esetekben a feltétlenül szükséges lény az eszményi embernek leveretését akarja, mint azt *utólag* a valóság igazolja. És vájjon mit tennék én, ha előzetesen az a bizonyosság szállna meg, hogy Isten tőlem is és általam is az eszményi embernek leveretését követeli?! Vájjon *ellentmondának-e az Isten akaratának? Nem.*

Csak azt mondom most: Ne vezess be minket a kísértésbe, hanem szabadíts meg a *rossztól!* Attól a rossztól, amelyet az eszményi ember útján tiltasz.

Még nagyobb ellentétet látok a feltétlenül szükséges lénynek abban az emberi megnyilatkozásában, amelyet *istenvallásnak* nevezek és abban az emberi megnyilatkozásában, amelyet istentagadásnak hívunk.

Életemben csak egyszer találkoztam egy majdnem tudományos istentagadóval, ő a világot nem a feltétlenül szükséges lény megnyilatkozásának, hanem a véletlen játékának tartja. Szerinte tehát nincs Isten, — feltétlenül szükséges lény, hanem csak a látható világnak jelenségei vannak, s ezek véletlenül jelentkeznek.

De mi az, hogy *véletlenül*?

Amit előzetesen nem vélünk, és mégis megtörténik, az véletlen, s amit előzetesen nem várunk, és mégis bekövetkezik, az váratlan. Nem véljük pedig és nem várjuk azt, aminek összes okait nem ismerjük.

Aki a világ *jelenségei között* megismeri ugyan az okokat, de *az egész világ* okát nem látja, annak az egész világ véletlen és váratlan. Aki a világ okául nem látja a feltétlenül szükséges lényt, annak a világ valóban *szükségtelen és istentelen*.

De akkor miért van, ha szükségtelen?

Hogy azonban én istenes vagyok, azaz theista, más pedig istentagadó, azaz atheista, csak *két embernek kétféle eszmecsoportja*. Az egyiknél a világot jelentő eszmecsoportot *összefoglalja* a feltétlenül szükséges lénynek, az istenségnek fogalma; a másíknál a világot jelentő eszmecsoportot *összefoglalja* a véletlenségnek fogalma. De mindezen a két eszmecsoporton kívül van *a valóságok folyamata*.

Valóság az, hogy a Földön kívül az égitestek milliói felfoghatatlan messzeségekben lebegnek. Valóság az, hogy a Földön szinte pillanatonként növények, állatok, emberek születnek. Valóság az, hogy a megszületett csecsemők édesanyjuk kebléért sírnak; a gyermekek étel után esengenek, a hidegben fáznak és melegedni akarnak; a fiatalok játszani, örülni kívánnak, szép ruhákba öltözni, egymásnak tetszeni, egymásban gyönyörködni, díszes hajlékokat építeni,

családot alapítani; betegségtől, bajtól mentesülni; hasznos és művészi remekműveket alkotni; a tudományokat művelni, a természetet tökéletesíteni, az életet gazdagítani. Valóság az, hogy minden ember saját életét élni akarja, s a lehetőség szerint mindig *több életet* kíván.

Már csak az a kérdés, hogy az emberiségnek *ebbe a menetirányába* helyezkedem-e, vagy pedig az emberiségnek természetes menetirányával szembeállok-e és vele ellenkezően cselekszem-e.

Amazt *emberiességnek*, ezt pedig *embertelenségnek* nevezem.

*

III.

Úgy vélem, hogy helyes szót alkalmazok, amikor az emberben lakozó eszmecsoportokat, vágyakat, törekvéseket, célkitűzéseket, elhatározásokat és akaráásokat összeadva lelkületnek nevezem, és az embereket e szerint osztályozom.

Négyféle lelkületet különböztetek meg:
 istenes és emberséges lelkületet,
 istentelen és emberséges lelkületet,
 istenes és embertelen lelkületet,
 istentelen és embertelen lelkületet.

Az első tudományos és erkölcsös, a második tudománytalan, de erkölcsös, a harmadik tudományos, de erkölcstelen, a negyedik tudománytalan és er-

kölcstelen. Szem előtt tartom ugyanis, hogy *az erkölcs az eszményi emberi élet szabályai szerint rendezett életmód*, és az eszményi ember nem okvetlenül az, aki a világ jelenségeit a feltétlenül szükséges lényre vezeti vissza, amikor ő ezt a visszavezetést fel nem fogja.

Hát nem tartozik-e az eszményi ember fogalmához, hogy a *lehető* legnagyobb tudással rendelkezék? De igen. Azonban senkinek sem lehet nagyobb a tudása, mint amekkora felfogású az értelme! A fel nem fogott ismeret — nem ismeret! Ennek hiánya tehát még nem vág az erkölcsbe; hiszen *lehetetlen!* Felfogó képesség nélkül felfogni nem lehet.

Az eszményi ember nem lehetetlen ember! Amikor pedig egyes esetekben az, akkor nem is eszményi.

Minden egyes emberben tehát az az eszményi ember, aki öbelőle lehetséges. Ez a lehetséges ember pedig benne szunnyad kinek-kinek lelkületében.

Az eszményi embert föl kell ébresztetni!

Az eszményi embert föl kell támasztani!

*

Az erkölcsi jó és az erkölcsi rossz *a való ember és az eszményi ember vonalán* van, s ezen kívül nincsen.

Ennek felismerése hosszú időn át sok-sok embernél beleütközött abba a tapasztalatba, amely a fizikai jót és a fizikai rosszat tárja szemünk elé. Hisz tagadhatatlan, hogy az ép test fizikailag jó; a meg-

sebesült, s annál inkább a holt test pedig fizikailag rossz.

De még ez az ellentét is csak akkor áll fenn és fogható fel, ha előbb ahhoz a szabályhoz kötjük magunkat, hogy *az emberi testnek épnek kell lennie*, s azután hozzá hasonlítjuk a sebesült testet és megállapítjuk a szabályunk által „megkövetelt tökéletességnek hiányát”.

A nélkül az értelmi művelet nélkül, mely az emberi cselekedetet az eszményi emberhez és a természeti hiányokat a természeti teljességekhez *hasonlítja*, sem erkölcsi, sem fizikai rosszat megállapítani nem lehet.

De az embereknek ősidők óta tárgyilagos, önálló és független rossz kellett! A világot Sátán nélkül nem értették.

Ők a rosszat úgy fogták fel, hogy az akkor is van, amikor ember nincsen.

De akkor honnan jön, hol van, mi a forrása, mi a széke?

S jöttek a kisegítő fogalmak: az örök Rossz, az ördög, az anyag, a test, a megrontott természet. Megnyugodtak abban, hogy *a világot két birodalomra osztották*: a jó és a rossz birodalmára, az „erkölcsi világrendre” és a Sátán országára, s közben megfeledkeztek arról, hogy — a feltétlenül szükséges lényt *megfosztották feltétlenségétől* s így isteni méltóságától! Kizárták őt a Sátán birodalmából.

Nem. Ma már nem lehet kisegítő fogalmakkal élnünk. A feltétlenül szükséges lény elfoglalta azt a magaslatot, amely őt megilleti, azt, hogy *felette áll*

minden emberi viszonylatnak, felette áll még az erkölcsi vagy fizikai jó és rossz fogalmának is. Nekünk jóknak kell lennünk, ha élni akarunk; de Isten mindig él, és sohasem lehet más, mint a maga módján jó.

És azt is látá Isten, hogy minden, amit teremtett vala, íme, igen jó. I. Mózes 1, 31.

*

Bárminő legyen is azonban a világnak arculatja Isten felé, mi emberek, akik benne vagyunk a világban, és szintén egyik kifejezési módja vagyunk a feltétlenül szükséges lénynek, *csakis a mi szemszögünkből nézhetjük* a feltétlenül szükséges lénynek körülöttünk lévő kifejezési módjait.

Világosság — sötétség; élet — halál; gyönyör — fájdalom; egészség — betegség; igazság — tévedés; őszinteség — hazugság; erőszak — megegyezés; jótett — bűn; erény — rossz szokás; szelidség — vadság; emberiesség — embertelenség, — íme, oly kifejezési módok, oly ideiglenes jelenségek, amelyek külön-külön állnak ugyan, de emberi szemszögből nézve ellentétesek is egymással.

Igen jogosult tehát az a megkülönböztetés is, mely szerint az embernek jó vagy rossz lelkülete van, s jogosult az a benső állásfoglalásunk, mely szerint a *jó lelkületet óhajtjuk*, a rossz lelkülettől félünk, attól visszaborzadunk.

Minthogy *az életnek lényege* egyéniséget célzó összedolgozás, mozgás, törekvés, azért már ebből a szemszögből is rossznak kell minősítenünk a lassú

és tunya lelkületet és jónak kell mondanunk a tevékeny lelkületet. Amint az élettelen kővel szemben bizonyos többletet, bizonyos külön isteni adományt látunk a növényke vagy bogárka életében, azonképpen bizonyos *többletet*, isteni adományt látunk a puszta étettel szemben a gyorsabb, tevékenyebb, hatékonyabb életben. Sőt *ugyanegy* életnek folyamán bizonyos *többletet*, tehát bizonyos külön isteni adományt kell látnunk azokban a pillanatokban, amelyekben szinte megtelünk életerővel, lázas munkakedvvel, elragadó ötletekkel, nagyravágyó tettekkésztséggel, s nem azokban a pillanatokban, amelyekben álomtalanul alszunk, bágyadtan pihenünk, gondolattalanul ögyelgünk, mindent józanul megfontolunk és elhalásztunk és eltemetünk.

A tevékeny lelkületnek különleges *erőtöbbletét* számtalan esetben nemcsak külön megérezzük, hanem azt énünktől különállónak, tőlünk úgyszólván idegennek, egészen másnak érezzük meg.

Ezt az állapotot pontosan leírni nem lehet, azt tapasztalni kell. Szerelemről, lelkesedésről, sugallatról, megszállottságról, elragadtatásról, extázisról, exaltáltságról, vagy örületről úgyszólván hiába beszélünk annak, aki csak a számítást, tervezetést, fontolgatást, ravaszsgot, kétszínűséget, intrikát, cinizmust, flegmát és hűvösséget ismeri.

Annyit azonban illik mindenkinek figyelembe vennie, hogy az az emberi kiváltságunk, amelyet *szabad akaratnak és elhatározásnak* nevezünk, a két

különböző idegállapotban különböző fokú, vagy legalább is különbözőnek érezhető. A hidegen számító és latolgotó sokkal szabadabbnak érzi magát elhatározásában minden oly befolyástól, amely nem a saját énjétől származik, mint az, aki bizonyos lelkeségben vagy valami búskomorságnak nyomása alatt szánja el magát cselekvésre. *A lelkeség* úgyszólván szárnyakat kölcsönöz neki, a *búskomorság* pedig szinte az örvénybe húzza le. De világosan érzi, hogy egyik állapota sem hétköznapi. Bár a lelkeség vagy a búskomorság az énhez tartozó változás, az élő szervezetnek bonyolult üzemében mégis úgy tekintjük, mint valami idegen erőnek befolyását a legszemélyesebb területre: a szabad elhatározások szentélyére. Az örület, a mánia bizonyos fokán pedig a szabad elhatározást teljesen eltöröltnek vesszük: saját személyünk megszűnt, *egyéni üzemünket külső hatalom szállta meg.*

Arra a felfogásra, hogy mi nem vagyunk rendkívüli idegállapotainknak szerzői, hanem hogy akár lelkeségünk, akár búskomorságunk okozója rajtunk kívül van, mindennapi alapot találunk a részegítő mérgekkel szerzett tapasztalatainkban. Milyen szokatlan hangulataink, milyen új meglátásaink vannak egy-egy pohár erősebb bornak élvezése után! Bizonyos határon túlra felcsigázva rendesen zagyvaságba fullad minden, de a józan állapoton kissé felül néha alig sejtett érzéseket, sőt értékes gondolatokat lelhetünk.

Ha pedig ilyen érzések és gondolatok minden kábítószer nélkül jelentkeznek, vajjon nem kell-e az

íróknak, a szónoknak, a népvézérnek, — de sokszor a lázadónak, az elkeseredett forradalmárnak is azt gondolnia, hogy nem is ő a saját gondolatainak szerzője, nem is ő az elhatározásainak rugója, hanem mind gondolatait, mind akaratit indítékait annyira *mástól* kapja, hogy bár szabadnak érzi magát, mégis úgy tudja, hogy mást nem gondolhatott, mást nem akarhatott volna?

Aki ilyen idegállapotban volt, könnyen igazat ad nekem. Sokkal nehezebb annak elfogadása, amit erről vallok, az tudniillik, hogy itt is fennáll az az általános tétel, hogy minden jelenség, minden ideiglenes jelenség a feltétlenül szükséges lénynek, az istenségnek megnyilvánulása.

Ennek elfogadását most az teszi nehezzé, hogy belénk gyökeresedett az a hiedelem, mely szerint Isten *csak* az emberileg igazban, *csak* az emberileg jóban, tehát csakis a tudományos igazságban, az erkölcsi jóságban nyilatkozhatik meg. Tévedés, hazugság, bűn nem lehetnek az isteni megnyilatkozásnak formái.

De hát akkor honnan vannak? Itt is jöttek az ősrégi kíséítő fogalmak: az ördögtől, a sátántól, a romlott természettől. Csakhogy az igazság szerint *nem lehetnek máshonnan, mint Istentől*, akitől minden van; *azzal a különbséggel*, hogy tőle nem mint tévedés, hazugság, vagy bűn származnak, hanem mint olyan lények, amelyeket az *ő szeme* jónak lát. Ez azonban semmit sem változtat azon, hogy mi azokat továbbra is tévedésnek, hazugságnak, bűnnek lássuk.

Valaki talán azt veti szememre: Te szerinted tehát minden író, minden művész isteni sugallatra dolgozik még akkor is, ha kis értékű, sőt téves, hazug, erkölcsellenes műveket alkot. Szerinted Petőfi isteni sugallatra írt akkor is, amikor a „Talpra magyar-t és akkor is, amikor az „Akasszátok fel a királyokat” című költeményt írta. Nem, ilyen nyers formában ezt nem mondanám. Hanem igenis azt állítom, hogy *Petőfi isteni sugallatra írt* ugyan, de ebből *nem következik* az, hogy minden költeménye erkölcsileg jó, vagyis hogy megfelel az emberi eszménynek.

A tudós ember is isteni sugallatra ír, a művész is isteni sugallatra alkot, de ebből nem következik, hogy a tudós sohasem téved, a művész sohasem marad a lángész mértékén alul. Sőt a leghelyesebben akkor beszélünk, amikor az isteni működést csakis *a kiváló műveknél említjük meg*, a gyengébbekkel pedig úgy bánunk, mintha azokat Isten csak megengedte volna. Hadd legyenek silányabb jelenségek is!

Az az emberi ízlés dolga, hogy a nagy elveket csak a nagy méretekben *vegyük észre*, de azokat a kis méretekben *se tagadjuk meg*. Bár *Isten mindennek teremtője*, a szép testnek épen úgy, mint a torzszülöttné, a szépnél mégis csodálattal emlékszünk meg róla, a torzszülöttnél azonban vagy egyáltalában nem említjük, vagy csak szomorúsággal, megdöbbenve, alázatosan megnyugodva.

Ősrégi kérdés az, vájjon *mikép nevezzük az istenséget*, amikor javunkra, és miképpen akkor, amikor kárunkra nyilatkozik meg, vagy más szóval: amikor *az eszményi emberrel egyezően* s amikor *az eszményi emberrel ellenkezően* cselekszik. Mert neki ez is szabad!

Homérosz csodálatraméltó bölcseséggel oldja meg a kérdést. Nála az emberek vagy kedveltjei az istenségnek, vagy szerencsétlen áldozatai, de teljesen soha sincsenek elhagyatva. Amikor az egyik nevű isteni megnyilatkozás üldözi őket, a másik nevű isteni megnyilatkozás pártjukat fogja. Az embereknek úgynevezett bűnössége valamiféle örület. A theosz és a daimon egyértelmű.

Szókratész a maga jó és magasztos gondolatait és törekvéseit a daimonionnak tulajdonítja. Tudomása van a görög istenekről, a theoszokról, de lelke valójában a daimoniónhoz ragaszkodik. Szinte érezzük, hogy egy istenséget vall és a görög vallásnak sokféle istene csak az egy istenségnek megnyilatkozásai a természetben. Szókratész ezeket bölcsen mellőzi, amiért istentagadónak mondják és halálra ítélik.

Az új platóni bölcseletben megkülönböztetnek jó és rossz daimonokat, s ez a felfogás kifejezést nyer a jó és a rossz angyalok fogalmában is. Úgy tűnik fel a dolog, mintha az istenség *a világ kormányzásától visszavonult volna*, s az egész emberiséget minden erényével és bűnével átengedte volna az angyaloknak és az ördögöknek. Ezzel az elmélettel azonban nemcsak nem oldották meg a kérdést, hanem észre

kellett venniök, hogy *az istenség fogalmán szinte megbocsáthatatlan csorbát ejtetek.*

Visszatértek a „jó Isten” képzetéhez és a rossznak minősített démon fogalmához. A szókratészi jó-ságos daimoniónból így lett a modern idők démona, de *a felvetett kérdés ezzel mégsem oldódott meg.*

Még talán a legjobb, ha a nép nyelvén *szerető Istenről* és *haragos Istenről* beszélünk! Ez teljesen érthető akkor, amikor a mi jócselekedeteink eredményül áldás mutatkozik és rossz cselekedeteink eredményül romlás és pusztulás fakad. Ilyenkor helyesen mondjuk, hogy ezek az eredmények a szerető és a haragvó istenségnek megnyilatkozásai. De *nem szabad megfordítva is következtetni* úgy, hogy valahányszor az eszményi ember sérelmére mutató jelenségeket látunk, mindannyiszor az Isten haragját tételezzük fel. Mert a bajok nem ritkán azért is vannak, hogy *ne legyenek*, vagyis hogy azoknak megszüntetésére törekedjünk. Ezeknek a bajoknak köszönjük azután az orvostudományt, a jogi és népjóléti intézményeket, az emberiség haladását és műveltségét.

*

Amint a *természetben* a feltétlenül szükséges lény megnyilatkozásai között rangfokozatokat találunk, s ezeknek élén az embert, azonképen *az emberek között* is az isteni megnyilatkozások során különbségeket és fokozatos emelkedéseket látunk, amelyek az emberi lelkületekben fejeződnek ki.

Fel lehet tehát vetni azt a kérdést, *melyik a leg-*

eszményibb emberi lelkület? Mindenesetre a legmagasabb fokon álló lelkület. De melyik legyen az?

Ha a *természetnek síkján* a fejlődésnek mai felsőfoka az ember, akkor a *lelkületeknek síkján* is az a lelkület a legtökéletesebb, amelyből az *emberalkotás* források: az önművelés, az embernemesítés, az emberfejlesztés. Ha az ilyen lelkületet mint isteni megnyilatkozást nézzük, akkor azt mondjuk, hogy *Isten az ember által teremti az embert.*

Kétféle művelettel járulunk hozzá az emberalkotáshoz: csereműveletekkel és ajándékozásokkal. A *csereműveletnél* a mi másnál lévő értéktárgyunkért odaadjuk másnak nálunk lévő értéktárgyát s így szolgálunk az önművelésnek és mások művelésének. Az *ajándékozás* a javak bőségéből ellenérték nélkül való értékárasztás, értékátruházás. Csereműveletre a mindennapi beszéd szerint az *önszeretet*, ajándékozásra az *önzetlen szeretet* indít minket. Ezért a legtökéletesebb lelkületnek tartjuk az *emberszerető lelkületet, a humanizmust, a filantrópiát.*

Az emberszeretetet azonban mindenkor úgy kell értelmeznünk, hogy semmiféle körülmények között *lehetetlenné ne váljék.* Általánosnak kell lennie ugyan, ki kell terjednie *minden emberre*, de nem terjedhet ki az emberek minden *tulajdonságára.* Ennél fogva tartalmilag is olyannak kell lennie, hogy összeegyeztethető legyen akár a legvégtelenebb érzésekkel, egyfelől akár a *rajongással*, másfelől akár a *gyűlölettel* is. El lehetünk ragadtatva egynémely embertől, de az emberszeretet ilyenkor mérséklő hatással van reánk, nem hunyunk szemet hibái előtt;

gyűlölhethünk valakit irántunk tanúsított gonoszsága miatt; undorodhatunk az emberektől, mert kicsinyesek, hiúk, acsarkodók, kapzsiak, erőszakoskodók, igazságtalanok, elfogultak és mérhetetlenül önzők, de azért az emberszeretet legalább annyira marad meg bennünk, hogy jóakarató türelemre hangozzunk önmagunkat. Hiszen ha az istenség jónak látja, hogy a természet szépségei mellett szemét, piszok, rothadás, bűz, rendetlenség, pusztulás is legyen, nekünk is el lehet viselnünk, hogy embertársaink között utálatosak is vannak. *Főgondunk legyen, hogy legalább mi ne legyünk ezek között.*

Kant Immánuel írta, hogy a világon semmit sem tudunk elgondolni, amit minden megszorítás nélkül jónak tarthatnánk, csak a *jóakaratot*. (Grundlehre zur Metaphysik der Sitten. 1781.) *Az emberszereteten tehát* legalább ennek a *jóakarotnak* kell megmaradnia, ha minden egyéb veszendőbe megy is.

De ne hagyjuk az emberszeretetet ezen a szélső peremen, ahonnan oly könnyen lefordul! Színezzük jóakaratumkat egy kis derűvel, mosolygó humorral, könnyed nagylelkűséggel! Fokozzuk fel jóakaratumkat elnézéssé, biztatássá, segítésé, adakozássá, pazarlássá, gyönyörködéssé! Örüljünk annak, hogy az emberek élnek, s mi éltetjük őket; vagy legalább is hármat-négyet közülük! Árassunk magunk körül meleget, vidámságot, jólétet! Legyünk a teremtő és alkotó istenségnek megnyilatkozásai, és nem a romboló és pusztító istenségnek ostorai. Hiszen nem va-

gyünk mi a természetnek csak anyagi erői, vak ösztönei és indulatai, tengeráramok, lávák, szélviharok, vagy hóhullámok, hanem *az élet felismerésével megáldott gondolkozó lények*, akik célokat és eszközöket tudunk megkülönböztetni, s akiknek van annyi erőnk is, hogy az eszközöket meg tudjuk választani s az élet céljainak elérésére fordítani. Sőt ha valamely oldalról a vaksors erőszakkal támadna is reánk, van annyi értelmünk, hogy az erőszakkal szemben magunk is a szükséges mértékig erőszakot alkalmazunk.

Ezt a lelkületet óhajtsuk, ezt kérjük, ezért imádkozzuk!

#

Az istenvallásos és istentagadó gondolkozás között alapjában véve csak a következő különbség van. Amaz bölcs és mélyreható, emez természettudományos és felszínes. Amaz a feltétlenül szükséges lényt tartja szem előtt, emez annak megnyilatkozásait, a természeti jelenségeket. Amaz világkerülő, megtért, *religiosus*; emez világias, szórakozó, *saecularis*. Amaz könnyen felejt, hogy az Isten a *világban* nyilatkozik meg, emez könnyen felejt, hogy a világban *Isten* nyilatkozik meg.

Az *istenvallásos* ember, ha nem is mindig kifejezetten, de mégis állandóan így hajlandó gondolkodni még a legegyszerűbb jelenségeknél és történeseknél is: az istenség úgy akarja, hogy por lepje be a lakószoba bútorait, de másfelől az értelmes ember útján azt is akarja, hogy a port töröljük le; az is-

tenség megengedően akarja, hogy a világon értelmetlen és indulatos emberek legyenek, de egyúttal parancsolólag akarja, hogy az értelmetlenséget a tudás, az indulatokat a fegyelmező akarat legyőzze. Az *istentagadó* vagy *istenfelejtő* ember egyszer lármásan tagadja az Istent, máskor hallgatagon felejt, ismét máskor *szóval vallja*, a gyakorlatban pedig nem törődik vele. Ennél — nem tudni, — jobb-e, rosszabb-e az, aki *szóval tagadja*, a gyakorlatban pedig szerinte él: világias és emberséges, míg amaz szerzetesi gondolkozású, de kegyetlen. Azon felül, hogy mindkettő megtéveszt, amaz megbotránkoztató, emez pedig aljas képmutató.

*

Tagadhatatlan ugyan, hogy a jó lelkület önmagának áldás, a gonosz lelkület önmagának kárhozát. Az is bizonyos, hogy a jó lelkület eredményei megközelítik az eszményi embert a közösség javára is, a rossz lelkület eredményei pedig az eszményi embertől eltávolítják az egyént is és a közösséget is. Más szóval a jó lelkület boldog és boldogít, a rossz lelkület szomorú és szomorít.

Ezt az általunk lépten-nyomon észrevehető és nekünk jóleső törvényszerűséget azonban minduntalan megbontja egy-egy *kivétel*: a jó lelkület igen sokszor pórul jár, a rossz lelkület pedig nem ritkán diadalt arat, s maga *az egyén is sokszor hamarább hal meg*, mint ahogyan cselekedetének *eredményei mutatkoznak*, ha ugyan *egyáltalában mutatkoznak*, vagy oly *formában* mutatkoznak, ahogyan *irányza-*

tuk szerint elvárnák: a jóra jók, a rosszra rosszak; és nem épen megfordítva: a jóra rosszak, a rosszra jók. Mert bizony ez sem ritka jelenség: még a jóttebből is baj származhatik!

Az istenség tudniillik alkot ugyan szabályokat, de nem hajlandó a saját szabályainak rabjává lenni. *Eszményi törekvésünk szerint és általunk igazságos akar lenni;* de kívülünk és nélkülünk, sőt sokszor általunk is — eszményi törekvésünk ellenére — a *saját független igazságosságát követi,* amelyre emberi mértéket alkalmazni nem lehet.

Arról a véleményünkről teljesen le kell mondanunk, hogy Isten épen olyan tökéletlen módon *jutalmaz és büntet,* mint amilyen tökéletlen — sőt igazságtalan — módon mi emberek jutalmazunk és büntetünk. Ha alaposan utána nézünk, észrevesszük, hogy a mi büntetési eljárásunk bizonytalan, felszínes, sok esetben kegyetlen. Örökre megbélyegző, örökre eltaposó.

A legtöbb ember úgy képzei az életet, mint valami utazást a vonaton, amelyen azonban az ablakon keresztül kívülről folytonosan ellenőrzik és feljegyzik, mit teszünk és azt szabályszerűen tesszük-e. Azután jön a végállomás, a halál, mi kiszállunk a vonatból s az eddig sohasem látott másvilágon kinyitják szemünket, ott fogadnak minket és vagy a boldogság házába, a mennyországba, vagy a kínzókamrába, a pokolba, vagy esetleg valami átmeneti tisztítóhelyre, a purgatóriumba vezetnek minket. Ezt mind a *túló világ* fogalmával foglaljuk össze. Pedig valójában ittmaradunk és feloszlunk; a holnap-

utániak úgy tekintenek reánk, mint tegnapelőtti-ekre; csak ami bennünk feltétlen szükségesség, az mindenképen örökkévaló.

A legkevesebben gondolnak arra, mi az a túlsó világ. Mielőtt a folyón átkelnénk, a túlsó part az, amelyen kikötni akarunk; de *amikor már kikötöttünk, akkor az a túlsó part, amelyet elhagytunk.* így halálunk után az az igazi túlsó világ, amelyet *itthagytunk,* s amelyben minden, még legkisebb cselekvésünknek eredményei is megmaradnak. Ezek az eredmények alkotják a mi mennyországotunkat vagy poklunkat, vagy tisztítóhelyünket. Az innenső világ napról-napra túlsó világgá alakul át, és ma kell eldöntönnünk, hogy holnap a tegnapot mennynek vagy pokolnak látjuk-e.

Alig képzelhető számunkra megrendítőbb gondolat, mint az, hogy *minden tettünket csak egyszer hajthatjuk végre, soha meg nem másíthatjuk, és annak érvényessége örökre szól.*

Csak helyezkedjünk el a világban. A csillagászok úgy könnyítik meg a világra vonatkozó ismeretünket, hogy a nekünk felfoghatatlan méreteket emberi arányokba szállítják le. Képzeljük el a Napot akkorának, mint egy kis fehér cseresznye, tegyük le a földre a Mussolini-tér közepén és helyezzünk el körülötte néhány méternyi távolságokban tíz darab mákszemet. Ez helyettesíti a mi naprendszerünket a tíz bolygóval, amelyek közül a Föld is csak egy mákszem, s mi emberek vagyunk a mákszemlakók, — mindegyikünk egy-egy világnézettel (!).

Hasonló naprendszereket helyezünk el Oslo, London, San-Francisco, Tokio föterén.

Így egy kissé megközelítjük azokat a méreteket, amelyek az égitestek birodalmában uralkodnak.

Ne gondoljuk azonban, hogy az egyes naprendszerek között semmiféle összeköttetés, semmiféle közeg, semmiféle kölcsönös hatás nincsen. Hiszen akkor a csillagokat nem is láthatnók! Ellenkezőleg. A mákszemhez hasonló Földön a madárka nem szállhat egy-egy bokor ágára, az ember még csak nem is gondolhat sem jóra, sem rosszra a nélkül, hogy erre a legmesszebb lévő égitestek előkészítő hatással ne lettek volna, és a nélkül, hogy az a legmesszebb lévő égitestekre is hatással ne volna.

És *minden csak egyszer történhetik* azonos helyen, időben és azonos körülmények között!

És *minden benne marad a nagy világegyetemeségben* mindaddig, ameddig ez a világ fennáll!

Bárcsak soha azt az alkalmat ne szalasztottam volna el, amikor jót tehettem!

Bárcsak soha esztelenségre, embertelen szóra vagy cselekedetre el nem határoztam volna magamat!

Micsoda eszményi kép, micsoda megdicsőült valóság maradna mögöttem az Isten szeme előtt abban a világban, amely halálom után az én túlsó, az én túlhaladott világom lesz!

Hogy énnekem ebből *személyesen* micsoda hasznom, örömem, vagy élvezetem lesz! Nem tudom.

Tudom én egyáltalában mi van két parány, két elektron között és mi van az ideiglenes, feltételes je-

lenségek s a feltétlenül szükséges lény között? Nem tudom.

De azt az egyet tudom, hogy mérhetetlenül elszomorít, ha magam mögött és önmagamban az eszményi embernek általam megcsúfított képét hagyom és mérhetetlenül boldogít, ha utólag az eszményi ember megbocsátó, vagy talán megelégedett, vagy — adná Isten — dicsérő szempillantással tekint reám.

Bizton tekintem mély sírom éjjelét!
Zordon, — de óh, nem, nem lehet az gonosz,
Mert a Te munkád; ott is elszórt
Csontjaimat kezeid takarják.

(Berzsenyi: Fohászkodás.)

ZÁRÓ FEJEZET.

Valamely vallás kétféle ponton lehet tökéletlen. Vagy nem *őszintén* vallunk, azaz többet vagy kevesebbet, vagy mást mondunk, mint amit bensőnkben elismerünk. Vagy pedig abban, *amit mondunk*, gyermeki képzeteket, örökölt és meg nem rostált tévedéseket, vagy saját hibás felfogásainkat foglaljuk össze. Így tehát a vallás alanyi vagy tárgyi részéről lehet tökéletlen.

A *vallásnak alanyi részét igen gyöngéden kell kezelni*. Utóvégre is a vallásban minden ember azt foglalja össze, amit a legszentebbnek tart. A legkezdetlegesebb nép s a legműveltebb ember úgyszólván szívevérét, lelkéből lelkedzett énjét foglalja bele a maga istenvallásába. Annak őszinteségében csak nagyon csínján szabad kételkedni, annak értékelő becsléseit durva szóval vagy durva kézzel nem szabad bántani.

Én is őszintén megmondtam, *mit vallok*. Én is szentnek tartom azt, amit vallok; nem ugyan tárgyi igazságánál fogva, — mert tévedhetek, s alig van ember, aki egyéni vallásának tárgyában tévedések nélkül

volna, — hanem az istenség eszméjével való összeköttetésénél s az én becslésemnél fogva. Ez alapon kérhetem én is, hogy istenvallásomnak személyi részét mindenki épen olyan bánásmódban részesítse, mint amilyen bánásmódban én részesítem minden más ember istenvallásának alanyi részét: gyengéd kímélettel.

Szívesen fogadom azonban, ha bárki is, aki ért hozzá, megbírálja, megvitatja istenvallásomnak tárgyi oldalát, vagyis azt, *amit* én most igaznak tartok, ami azonban esetleg gyermekes felfogás, értelmi tévedés. *Vallásomnak tárgyi értékét nem helyezem senkinek az oltalmába!* Az én vallásomat erről az oldalról bárki is szóvá teheti: kevesellheti vagy sokallhatja vagy hibáztathatja. Utóvégre is én tudom, hogy vannak emberek, akik azt *hiszik*, hogy haláluk után érzéki gyönyörökben lesz részük. Azt is tudom, hogy ennek *elhívésére* semmi tudományos alapjuk nincsen, ilyet csak tévelygők *tarthatnak igazságnak*. Igen helytelennek vélem, ha valamely hatalom a tévedést oltalma alá veszi azon a címen, hogy a tévedésnek vallói *nagyon ragaszkodnak tévedésükhöz*. Ne bántsuk őket, ne ébresszük fel őket gyermekes álmaikból! Igen, *ne bántsuk őket, de ébresszük fel őket* gyermekességükből az érettebb, józanabb, igazabb s ezért tökéletesebb ébrenlétre!

*

Azt kérdezi valaki, mi az én *vallásomnak neve*. Ehhez a kérdéshez egészen hasonló volt az, melyet kislányok intéztek hozzám: Milyen nyelven be-

szélt az első ember? Azt feleltem nekik: Éppen úgy, mint ahogy a fecske fecskenyelven, a rigó rigónyelven beszél, az első ember emberyelven fejezte ki gondolatait. Csak később, amikor különböző okoknál fogva ugyanazt az egy képzetet más-más hangokkal jelezték, támadt a sokféle különböző nyelv. A mi világoságunk forrásának képzete csak egyféle, de a tenger egyik partján heliosznak, másik partján sóinak, Európa közepén Sóiménak vagy sinkonak, Ázsiában napnak nevezték, s így lett a görög, latin, német, tót, vagy magyar nyelv.

A vallás is olyan emberi, mint a nyelv, vagy az egészség. Alapjában éppen olyan felesleges lehetne az a kérdés, milyen vallású vagy, mint az a kérdés, milyen egészséged van. *Vallásos vagyok* és egészséges vagyok. Hiszen a rossz egészség nem egészség, és a rossz vallás nem vallás.

Mindamellettt többféle vallás és többféle vallási közösség támadt. Ennek fejlődési okait és körülményeit a vallások oknyomozó történelme tárja elénk. Többnyire az embereknek egymástól való elszigeteltsége, őseredeti egyéni szabadsága, a hagyományokhoz való ragaszkodása jelölhető meg általános hatóokok gyanánt. Mindegyikben azonban közös a lényeg, azonos a forrás, egy a cél. A *lényeg*: a világ jelenségeinek egy elvből való származtatása. A *forrás*: az embernek eszményiségre való vágyakozása. A *cél*: az ember lelkületének boldogító összhangása.

Minthogy azonban istenvallásomnak lényege kettős, ebből az okból két nevet is adhatok neki. Arról a részről, hogy Isten néven nevezem a feltétle-

nul szükséges lényt, vallásomat *bölcséleti vallásnak* mondom. Arról a részről pedig, hogy a világ számomra a feltétlenül szükséges lénynak megnyilatkozása, — per quem visibiler Deum cognoscimus, — vallásomat *természettudományos istenvallásnak* nevezem.

S érdekes annak megfigyelése, hogy a különböző nevű vallásokban hol inkább a *bölcséleti rész* nyomul előtérbe, mint a zsidó és a protestáns keresztény vallásokban, hol viszont a *természettudományos rész* mutatkozik túlsúlyban, mint a görög-római és a római vagy görög keresztény katolikus istenvallásban.

*

Azt sohasem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az emberiség a maga istenvallásaiban a lehető legjobbat iparkodott önmagából kiemelni, kifejtetni, kifejezésre juttatni; még akkor is, amikor a mi szemünk szerint a kifejezési mód gyerekes, észszerűtlen, sőt erkölcstelen. Ha nem röstelljük a fáradságot és az embereknek isten vallását törekszünk jóra magyarázni, s még a visszataszító kifejezések iránt is türelmet gyakorolunk, igen megnyugtató megoldásokra juthatunk.

A természettudomány szerint az emberiség körülbelül egy millió éve él már e Földön. Történelmi ismereteink azonban csak az utóbbi 5437 évre terjednek ki: Kr. e. 3500 évre, Kr. u. 1937 évre. A történelem kezdetére azonban csak igen kevés megbízható adatunk van. Mi ez a még hátralévő, vagy job-

ban mondvá elüllévő mintegy 994.563 évhez képest?!
Ha mi ennek a sok ezredévnek vallásait ismerhetnők !

Bennünket azonban leginkább azok az istenval-
lások érdekelnek, amelyek a Földközi tenger partjai
körül támadtak: az egyiptomi, a föníciai, a zsidó, a
görög-római, a germán, a keresztény-katolikus és a
keresztény-protestáns vallások. Sajnos az egyiptomi,
föníciai, germán vallásról nem sokat tudunk, s amit
tudunk, azt sem tudjuk megfelelően átérezni és ér-
lékelni. Sőt rendszerint az ismert vallásokat sem ismerjük jól, mert mindegyikünk valamely vallásban
nevelkedett és azért eleve elfogultan foglalkozik más
vallások eszméivel. Pedig mindegyik szép, mind-
egyikben megvan a törekvés az eszményi ember felé,
mindegyik jó lelkületet akar nevelni. Tévedéseik pe-
dig a legtöbb esetben nem is tévedések, hanem félre-
értések. Vagy ott, náluk; vagy itt, nálunk.

A görög-római istenvallás nem olyan rettenetes,
mint ahogyan némelyek elhíresztelték. Mindenek-
előtt meg kell állapítanunk, hogy akkor is, épen
úgy, mint most, különbség volt a *bölcselők* és a min-
dennapi rendes emberek, mondjuk, a *nép között*. A
bölcselek a természet jelenségeit egységesen akarták
magyarázni, s *egyetlenegy elvet* kerestek, amelyből
minden egyéb levezethető. Más szóval tehát, ők *egy*
istent kerestek, s amikor azt erosznan, demiurgosz-
nak, daimonionnak, núsznak, első oknak nevezték,
tulajdonképen *egy* istent vallottak. A természetnek
minden jelenségében az *egy* istenségnek megnyilvánulását látták, de nem találtak okot vagy jogot arra,

hogy az istenség egysége mellett a különbözőségeknek észrevételét bárkinek is megtiltsák.

A görög-római vallás bölcselei megmondták, hogy a költők és a nép csak másképp nevezik az istenséget, amikor az égboltozatban, vagy a tengerben, a világosságban, vagy a sötétségben nyilatkozik meg és másképp nevezik el, amikor a tűzben, vagy a termőföldben, az emberi tudományban, vagy a férfi erejében, vagy a női szépségben mutatkozik. A különböző elnevezés természetesen maga után vont a különböző költői, szobrászművészeti, vagy festőművészeti kifejezést. Így lett az egy istenségből egyszer Zeusz, Poseidon, Apollo vagy Pluto, máskor Héphaisztosz, Gea, Athene, Aresz vagy Aphrodite-Venus.

Azt pedig el sem lehet képzelni, hogy a művelt görögök vagy rómaiak a soknevű istenségnek valamely szobrát vagy képét imádták volna. Nem a *szobrokhoz* imádkoztak ők, amelyeket az előttük ismert szobrászok alkottak, hanem a szobrok *előtt* imádkoztak ők a láthatatlan egy istenhez. Az persze gyakran előfordulhatott, hogy egy-egy pásztor, vagy kézműves, vagy rabszolga az Istennek sokféle megjelenését sok istennek vélte; deakiseszű embereknek felfogásából nem ítélnéljük meg egy egész társadalomnak műveltségét.

Ha akkor lett volna olyan központi hatalom, amely felügyelhetett volna a görög-római irodalom fölött, és nem lett volna akkor egyéni irodalmi szabadság, amilyen volt, hogy mindenki azt mondhatta és írhatta, ami csak eszébe jutott, akkor a görög-római vallás megmaradt volna eredeti szépségében.

De sajnos, mihelyest az isteni megjelenéseket művészileg férfi- és nőalakokkal jelezték, megindult az operettszerű elgondolásoknak áradata is: a férfi- és nőistenségeket szerelmi viszonyokba keverték egymással. Ez az irányzat oly fokra hágott, hogy az akkor is szemérmes és erkölcsös emberek előtt teljesen lerontották a görög-római vallás művészi és természettudományos részének tekintélyét. A gyönyörű isten vallás csúffá lett.

A görög-római bölcséleti és természettudományos istenvalláson kívül volt olyan vallás, amely úgyszólván csak bölcséleti vallás volt: a zsidó vallás. Ennek intézői csak azt vették figyelembe, hogy Isten a feltétlenül szükséges lény, vagy ahogyan ők mondták: az, aki a szó szoros értelmében *Van*. (II. Mózes 3:14.) Nincs szó, amely őt kifejezhetné; azért nem szabad kimondani, leírni. Nincs kép vagy szobor, amelyet ábrázolhatna; azért nem szabad őt; művészileg jelezni sem. Ennélfogva minden Istenkép, legyen az emberi mű, vagy természeti mű, szerintük bálvány. Az égboltozat lehet az Isten palástja és a Föld az ő zsámolya, sőt az ember az ő képe és hasonlatossága, de hajálfia az, aki ezt festő ecsetjével vagy szobrász vésőjével kifejezni meri. Nem mintha a zsidó népben nem lett volna művészi hajlandóság; volt is, van is; hisz nagyon sokszor „visszaestek” ők a bálványimádásnak nevezett művészi irányzatba; hanem azért, mert a vallásos művészeteket pártoló összes népekkel szemben *politikai különállásukat*

épen a művésziatlenségnek kegyetlen követelésével tudták csak megóvni. Irgalmatlanul kardélre hánytak mindenkit, aki szerintük bálványimádó volt és a kezük ügyébe került.

Ez a türelmetlen „bálványirtás” később átöröklődött a katolikus aszketizmusban és világgyűlöletben, és a protestáns képrombolásban.

Teljesen azonban a zsidóság sem menekülhetett meg a jelképezésben megnyilvánuló bálványtiszteltől. Istenvallásának alapjává tette az istenséggel való szövetséget: mi ragaszkodunk Istenünkhöz és ő szaporítja nemzetünket. Ennek jeléül pedig bevezették a fiúivadékok körülmételését. E mellett a tisztaságról és nemtisztaságról vallott nézeteik is minden tudományos alapot nélkülöző szertartásokká lettek, s áldozataik is fordított előjelű bálványtiszteltek, amennyiben áldozati állataik nem képviselték ugyan az istenséget, de képviselték az embereket Isten előtt, ami bölcseletileg szólva egyremegy. Akár én beszélek az Isten képviselőjével, akár az én képviselőmet beszéltetem az Istennel, teremtmény közvetít közöttem és az Isten között. Istent eltávolítani, vagy Istentől eltávolodni végeredményben ugyanegy.

S a mákszem-földön élő 2000 millió ember közül 15 millió még ma is ebben a 3000 éves zsidó eszmekörben él, s alig van rá remény, hogy a körülmételésnek szokását nagylelkűleg elhagynák s a tisztasági törvényeket a mai bacillusirtás alapjaira fektetnék. Mindemellett ezt az alig remélhető változást én mégis remélem!

Ha gyermekeket és aggastyánokat megbízunk azzal, hogy fehér papíron tintás tollal egyenes vonalat húzzanak, azt tapasztaljuk, hogy az egyik vonal hol föl, hol le irányul, a másik vonal pedig reszketősen hullámozva törekszik az egyenesbe. Mindegyik vonal „egyenes”, de micsoda kitérésekkel!

Így vagyunk az emberiségnek törekvéseivel az *eszményi ember* felé s így vagyunk főleg ennek a törekvésnek irodalmi kifejezéseivel. A görög és a római irodalom is keresi az eszményi embert, a szép-irodalmi művekben költői módon, a jogi művekben valószerűen; a zsidó irodalom azonban mintha túltenne rajtuk. A tömegekre való hatásában mindenestre felülmúlta valamennyit. A Földközi-tenger partvidékén a zsidó embereszmény lett a népek vezérszavává.

Évszázadokon át a zsidóság csak rajzolgatja, óhajtja, várja az eszményi embert azzal a szent meggyőződéssel, hogy csakis az eszményi ember szabadíthatja meg az emberiséget minden tévelygéstől, bűntől, szolgaságtól, nyomortól.

Krisztus előtt 100 és Krisztus után 100 között végül megíródott a *Jézus-tragédia*, Nem eredeti elgondolásból készült, hanem a zsidó szent iratok, különösen a próféták iratainak alapján és valószínűleg előbb egy úgynevezett ősevangélium formájában, amelynek Pál apostol levelei csak terjesztői és magyarázóí, a kezünkben lévő négy evangélium pedig csak megtoldott töredékei.

A Jézus-tragédiának legjelentősebb *állítása* az, hogy az eszményi embert *nem kell várni*, hanem az

eszményi ember *íme, az evangéliumban bemutatott Jézus. Ő* az emberfia-istenfia.

A Jézus-tragédiának *alapeszméje* pedig az, hogy az eszményi ember lehet bár az Isten fia, lehet maga a bűn nélkül való ártatlanság, taníthatja a tudatlantokat, gyógyíthatja a betegeket, vigasztalhatja a szomorúakat és megtisztíthatja a bélpoklosokat és bűnösöket, ha „nem áll ellen a gonosznak”, ha csak láttatni akarja, *mire képesek* még azok is, akik magukat főpapoknak és legfőbb állami hivatalnokoknak tartatják, akkor a legválogatottabb ürügyekkel bevádolják ártatlanul, halálra is ítélik, sőt keresztre is feszítik.

A Jézus-tragédiának *üdvözítő* hatása végül onnan ered, hogy olvasóit és hallgatóit biztosítja az igazság és jóság diadaláról, az eszményi ember feltámadásáról, megdicsőüléséről és halhatatlanságáról.

*

A Jézus-tragédia köré csoportosult a mákszemföld mai kétmilliárd lakosa közül 630 millió keresztény, akik közül 300 millió a katolikus, 190 millió a protestáns, 127 millió a keleti és a katolikus görög és 13 millió az egyéb keresztény. Még mindig marad az emberek közül vagy 1365 millió, akik sem nem zsidók, sem nem keresztények, de csekély kivétellel mind istenvallók. (Konfucius hívei, brahman hinduk, mohamedánok, buddhisták, fetisztizelők, sintoisták.)

A *katolikus*, „*mindenki számára való*” istenval-

lás kezdetben Pál apostol levelei szerint a zsidó valásnál is egyszerűbb formában jelent meg. Megszabadult ugyanis a terjeszkedést rendkívüli módon akadályozó mózesi kötelezettségektől: a körülmetéléstől és az aprólékos tisztálkodási és étkezési szabályoktól. A feltétlenül szükséges lény a teremtő isten-
 atya. Az eszményi ember az Istennek *számunkra legszebb gondolata*, s ez az evangéliumi Jézus. A mi célunk pedig az, hogy jó lelkülettel töltsük be földi hivatásunkat. Erre a szép istenvallásra és erre a szent életre felavatjuk egymást a fürösztés szertartásával, s a testvéri összetartást ápoljuk a Jézus kenyerének és borának élvezetével. Az egész világgal pedig nem sokat törődünk, mert annak úgysis hamar vége lesz. Meghalunk.

Bebizonyosodott azonban, hogy jóllehet a világnak mindegyikünkre nézve külön-külön elég hamar vége lesz, azért mégis elég sok időnk és elég sok dolgunk is van. Lehetett *eszmélkedni*, lehetett *rendezkedni* és *szervezkedni*.

Az eszmélkedés arra vezetett, hogy a katolikus istenvallás lassankint akkép alakult, hogy kielégítette azokat a művészi szükségleteket is, amelyeket a rideg bölceleti zsidó vallás elhanyagolt, a természetet megbecsülő görög-római istenvallás azonban bőven ellátott.

Mindenekelőtt *belefoglalta az eszményi ember fogalmába* a betlehem-i *gyermek* és a *nő* eszményét is.

A teremtő atya, az eszményi ember és a szent lelkület fogalmát fokozatosan, körülbelül 680-ig, rá-

vetítette a feltétlenül szükséges és természetében egyszerű lényre, s azt három személyűnek ismervén el, elnevezte Szentháromságnak. Lenyűgözően fenséges apotheózis, csak az a kár, hogy a bölcsélet a benső isteni háromságot felfoghatatlannak kénytelen minősíteni.

Végül pedig megengedte, hogy a művészek az istenséget, a betlehemi gyermeket, a Kálvária feszületét, Máriát, a női eszményt és mindazokat a férfiakat és nőket, akik szent lelkületükkel kitűntek, ecsetjükkel vagy vésőjükkel ábrázolják és az istenvallásos emberek elé tisztelet tárgyául állítsák. így aztán lassankint a mai természetén túl *felépült a tegnapelőttiek mennyországa*, egy sokszínű, aranyozott, változatlan szép ország a látható, változó, meg hasonlott, hol szép, hol csúnya földi ország fölött. Szinte feledésbe merült, mennyire csodálatos az Isten a természetben és inkább az emelkedett a tudatnak küszöbéig, mennyire csodálatos Isten az ő szentjeiben. Megszűntek tisztelni az Isten alkotásait a természetben, de elterjedt a szentképek és szobrok tisztelete a templomokban. A görög-római úgynevezett istenszobrok *előtt*, — nem hozzájuk, — ma már talán csak én magam tudok imádkozni, a többnyire szent papok és apácák szobrai előtt azonban majdnem 300 millió ember imádkozik a katolikus templomokban.

A legdúsabb ünnepi dísszel vették körül a katolikus istentiszteletnek középpontját, a Jézus-tragédiát megörökítő *szentmisét*. Szabály szerint minden oltáron ott kell lennie az égő gyertyák között a ke-

resztre feszített eszményi embernek, de vagy meg van aranyozva, vagy elefántcsontból van művészi-
leg kifaragva, de mindig inkább szép, mint megdöb-
bentő, sőt annyira kicsi és annyira virágok között
van, hogy alig venni észre. Amikor pedig valaki
látja a díszruhába öltöztetett püspököt és szerpapo-
kat és hallja a Palestrina-, Mozart-, vagy Verdi-
misét, az evangéliumi Kálvária-hegyen végrehaj-
tott és azóta e földön kicsiben és nagyban számta-
lanszor megismételt *igazságtalan emberölés* nem
igen juthat eszébe.

A legjellegzetesebb azonban, hogy, jóllehet
„Isten minden mindenkben”, a katolikus szónokok
és lelki vezérek mégis *az egész mindenséget* a „jó és
rossz” mintája szerint, de nem mindig szerencsés
kézzel *hét részre osztották: egyházra és világra*. Az
egyház fogalmi körébe tartoznak: Krisztus Király
földi helyettese, a római-vatikánvárosi pápa; a lelki
dolgok, a keresztség, a bérmálás, az oltári szentség,
a bűnbánattartás, az utolsó kenet, az egyházi rend,
az egyházi házasság, az egyházi temetés, az egyházi
zene, az egyházi jog, az egyházi állam, a hittan, a
szerzetesek, a katolikus ájtatosságok, a katolikus va-
gyon, a katolikus sajtó, a katolikus irodalom, a ka-
tolikus politika és az *actio catholica*. A *világ* fo-
galmi körébe tartoznak: a Sátán és az ördögök, az
anyag és testi dolgok, a megrontott természet, a
szemek kívánság az a testnek kívánsága, az élet ke-
vélysége, az állam, a polgári jog, a pénz, a kereske-
delem, a multságok, a színház, a tánc, a világi zene,
a zsidó sajtó, a szabadkőművesség, a cserkészet, a

Rotary-, a Pen-klub s *mindenki és minden, ami nem katolikus*. A világi papság és a szerzetesség között szintén igen erős elvi ellentét volt különösen 1000 (Cluny) és 1534 (loyolai Ignác) között; de ez az ellentét ma már inkább csak formai és névleges, mert valójában a katolikus közösségben a szerzetesi gondolatok győztek.

Ezen felül két ezredév alatt a katolikus szervezetben összegyűlt a részben elfogadott és hirdett, részben kárhoztatott és elvetett mondatoknak egész tömege. Ezeket a mondatokat rögzíteni, biztosítani, a viták előtt megóvni, és esetleges újabb mondatokkal való bővülésre is előkészíteni kellett s azért 1870-ben *első és alaptételül* kimondták, hogy a katolikus istenvallásnak egész egyház-szervezetében kifejezetten a római — jelenleg vatikánvárosi — pápa hit és erkölcs dolgaiban *ex cathedra tévedéstől mentes*.

Azóta katolikus egyházi felfogás szerint valóban katolikusnak csak azt lehet tekinteni, aki ezt az alaptételt elfogadja és magáévá teszi; és legfeljebb csak ó-katolikusnak lehet tekinteni azt, aki az egyházszervezetnek és nevezetesen a római-vatikánvárosi pápának csalhatatlanságát nem vallja, és *nem hiszi el, hogy tévedéstől mentesen mondották ki, hogy a római-vatikánvárosi pápa tévedéstől mentes*.

Ezek után azonban a „mindenki számára való”-t nem mindenki találta a maga számára valónak is.

*

A katolikus istenvallásnak a természethez és művészethez való igen mérsékelt közeledését is bál-

ványimádás címén megtámadta és a maga körében el is vágta a zsidó módon bölcseledő *protestantizmus*. Semmi más nem maradt templomaiban, csak a puszta falak és a biblia! Egyedül a luteránusok és az angolok hagytak meg egy-egy képet.* Megcsendültek a komor dallamú zsidó zsoltárok és megeredtek a végevárhatatlan szentbeszédek és oratóriumok. Nincs természetisztelet, nincs művészet. A protestáns közösségeket szinte megdermeszti az a zsidó-aszketikus *félelem*, csak valamiképen bálványimádásba ne essenek. Mintha az istenvallásos ember olyan könnyen bálványimádásba eshetnék!

Mi a bálványimádás? Az imádás jelenleg ugyanannyi, mint az isteni tiszteletben való részesítés; de *adorare* annyi, mint megcsókolni. Bálvány pedig mindaz, amit istennek tartunk, jóllehet nem az. De ki az, aki tudatosan legfőbbnek tart valamit, amiről azt vallja, hogy nem isten? Csak az, aki Istent tagadja! Az istentagadó mindenesetre olyan valamit tart *legfőbb lénynek*, amiről nyíltan bevallja, hogy nem isten, mert ő az istenséget egyáltalában tagadja. Bölcseletileg szólva tehát csak az istentagadó igazán bálványimádó.

Valamely államfő ellen úgy lehet fellázadni, hogy vagy tagadjuk államfőnek szükségét, mint ahogy az istentagadó tagadja a feltétlenül szükséges lénynek szükségét; vagy az általunk jól ismert államfővel szemben a fennálló szabályok megszegésé-

* A betűszedés javítása közben tudtam meg, hogy a debreceni Kossuth-utcai ref. templomot művészi képekkel díszítették. Dicséret azoknak, akik ezt elhatározták!

vei *más államfőt* ismerünk el és ahhoz ragaszkodunk.

Ez a második eset az istenvallásnál nem fordulhat elő; mert lehetetlenség, hogy valaki *tudja*, mi az Isten és azt *ráfogja* olyasmire, amiről tudja, hogy nem felel meg az Isten fogalmának.

De egyáltalában nem lázadó az, aki *nem ismeri az igazi államfőt*, mások azonban olyan valakit mutattak be neki igazi államfőnek, aki valójában nem az. Az ilyen lázadó minden cselekedetével tulajdonképpen *az igazi államfőt tiszteli meg*, bárha a valóságban a „legitimisták” talán halálra is ítélik!

Ellenben egészen szabályszerűen tiszteli az államfőt az, aki annak teljes vagy részleges hatalmi *képviselőjét* az államfőnek járó tisztelettel tiszteli.

Abban, amit rendszeren bálványimádásnak neveznek, többnyire vagy az történt, hogy magukat bölcseknek tartó tévelygők az embereket félrevezették s az istenség fogalmát olyasmiben mutatták meg, amiben az valóban nem található. így történhetett, hogy némelyek a tüzet, vagy az értelmet, vagy a levegőt tartották feltétlenül szükséges lénynek és csak évszázadok múlva tudtuk meg, hogy a tűz élelnek és szénnek vegyülése, az értelem jelek és szavak képviselőjének felfogása, a levegő néhány gáznak keveréke, és egyik sem feltétlenül szükséges, hanem azok szemünk előtt különböző feltételek mellett majd vannak, majd nincsenek. Mindamellet bizonyos az, hogy akik jóhiszemű tévedésükben a tüzet, értelmet, vagy levegőt isteni tiszteletben részesítették, *valójában az igaz istenséget tisztelték*.

Azt a szörnyű tudatlanságot pedig ne tételezzük fel még a legalacsonyabbrendű józan emberekről sem, hogy a szemük láttára világra jött állatot vagy a saját kezükkel készített bábukat vagy szobrokat istenek gyanánt tisztelték. Dehogyan. Ők azt mondták, hogy ezekben *lakozik az istenség*, vagy ezek által képviselteti, *jelezteti magát* az istenség. A görögöknél pedig a theosz szó nem egészen ugyanazt jelenti, amit nálunk az isten szó. A görögök szavának tithémi, *alkotok* az alapja s így a theosznak való értelme: alkotó, cselekvő. Így azután érthető, hogy a görögök az igazi főisten fogalma mellett könnyen elfogadták az *alárendelt alkotóknak* fogalmát is. A katolikus vallás is megbarátkozott az angyaloknak és szenteknek, mint külön alárendelt alkotóknak eszméjével. Amint az angyalok és szentek tiszteletét senki sem tartja és tarthatja bálványimádásnak, mert azok Istennek képviselői, éppen úgy nem tarthatja senki bálványimádásnak a régi népeknek azt a tiszteletét, amelyet az Isten megnyilatkozásai és képviselői iránt tanúsítottak. Még akkor sem, ha ennek a tiszteletnek formái esetleg egészen olyanok voltak is, amilyeneket más népek, vagy ők maguk is a valódi és igazi Isten tiszteletére használtak. Hiszen a helyettesnek mindaz jár, ami annak jár, akit helyettesít.

Sohasem kell tehát bálványimádástól félnünk, ha *a természeti jelenségek* vagy a műrecek előtt azt a feltétlenül szükséges lényt imádjuk, aki a természeti jelenségek vagy a műrecek mögött áthatol-

hatatlan titkok között rejtőzik, s akit mi véges eszünkkel csak végesnek tudunk felfogni.

. Ezek után joggal kérdezheti bárki is, milyen viszonyban vagyok az ezen a mákszem-földön elterjedt európai, ázsiai, afrikai, amerikai és csendes-óceáni istenvallásokkal.

Feleletem rövid: mindegyiket nagyon becsülöm, és gyönyörködöm bennük.

Még ha több-kevesebb ellentétet találok is közöttük, még ha tévedéseket, alaptalan állításokat és tagadásokat, vagy kisebb-nagyobb fonákságokat találok is bennük, hisz hagyományaik túlságosan öregek, elhívöik túlságosan fiatalok ahhoz, hogy tévedések nélkül legyenek, — csak engedjék meg, hogy azokat észrevehessem, azokat gyengéden szóvátehessem, és nem óriási a baj, az ellentéteket egy-két magyarázó mondattal ki lehet kerülni, a tévedéseket igazságokra lehet fordítani, a fonákságokat helyre lehet igazítani. *Csak embertelenséget ne lássak sehol*, csak embertelenség ne bújjék meg a vallásnak köpönyege alatt!

A tévedés sem felel meg ugyan az eszményi embernek, de a való ember fejlődési fokozataival összeegyeztethető. Gyermeknél a tévedés bájos, sőt hasznos is lehet; felnőttnél a tévedés tanulságos. De az embertelenség mindenütt és mindenkor megsértése az eszményi embernek, s ezért bűn az istenség ellen, amely az emberben megnyilatkozik.

Mit nevezek ember telenségnek?

Ártalmatlan embereknek megölését.
 Gyermeknek, gyengének kínzását.
 Elestetnek bosszúálló büntetését.
 Bárkinek ellenérték nélkül való kihasználását.
 Betegnek, szegénynek magára hagyását.
 Igaz szónak erőszakkal elnyomását.

Gyűlölöm az embertelenséget akkor is, ha ellen-séggé] vagy idegennel szemben mutatkozik, de akkor is, ha rokonnal vagy közelállóval követik el! Gyűlölöm, ha kapzsiság, erőszakosság, hatalomravágyás, vagy akár sértett hiúság vezeti is rá az embereket.

Gyűlölöm azokat az embertelenségeket is, amelyeket a pénz fogalmával és céljával való visszaélések — akár tudatosan, akár öntudatlanul — takarnak.

Minden templomba, minden szentélybe belépek. Ha itt-ott művészetlenek is a díszek, képek és szobrok; ha itt-ott érthetetlenek, ridegek, vagy élettelenek is a szertartások, és képzeletemben nagyszerűbb templomokat tudok is építeni, elragadóbb szertartásokat tudok is rendezni: nem ez a legfontosabb. *Minden istenvallást a szerint értékelek, mennyire tudta és tudja az emberből az embertelenséget kiirtani és mennyire tudta és tudja az embert embe-rebbé alakítani.*

*

Nemcsak a csillagászok szemléltetik az égiteket elszórt mákszemekkel, hanem a vegyészek is

szemléltetik az embert a szoba fehér padlójára hintett egy maréknyi mákszemmel.

A csillagvilágot minden ember áhítattal nézi és szinte megrendülve gondolja el az, akinek fogalma van róla. De talán megdöbbenőbb minden lénynek és legfőképpen *az embernek belső szerkezete*, ahogyan azt a mai tudósok tapogatva kikémelelték és féltő sejtetésekkel szemünk elé rajzolják. Már nem összefüggő szervekről, nem egymáshoz ragadt sejtekről van szó, hanem a világűrben *összedolgozó ^arányrendszer ékről*. A padlóra hintett minden mákszem egy-egy parányrendszert képvisel, amely elgondolhatatlanul kicsiny, és mégis mérhetetlenül nagy távolságokban a parányközpont körül keringő elektronokból áll, s a szomszéd parányokkal és parányrendszerekkel — a közeli mákszemekkel — *együtműködve* sejteket, szerveket, egész embert alkot. Mi tartja össze a parányrendszereket, mi bírja őket együtműködésre a fogantatás első pillanatától a haldoklásnak utolsó pillanatáig, senki sem tudja megmondani. Csak az bizonyos, hogy nemcsak egymással függnek össze, hanem az összes parányrendszerekkel, amelyek a legtávolabb eső égitesteken is vannak és érvényesülnek. Nagyon igaz, hogy minden embernek sorsa a csillagokban van megírva, csak az a nagy baj, jobban mondva kimondhatatlan szerencse, hogy azt sem csillagjósok, sem ingatudósok és planétaárusok nem olvashatják le.

Az embernek par any rendszereiben dől el az egýének és népek történelme. Igaz ugyan, hogy egészség, tehetség, bátorság, jómodor, kedvező kör-

nyezet, „épen megfelelő” szükségletek határozzák meg az egyének sikeres pályafutását, de hogy valaki egészséges-e, tehetséges-e, bátor-e, jómodorú-e, az mind attól függ, milyen az elektronoknak kerिंगése a protonok körül, milyen az egyes parányoknak egymáshoz való viszonya, és nem zavarja-e idegen parányrendszer, holmi bacillusok alakjában akár az agyat, akár a tüdőt, a gyomrot vagy a vér- és hormonáramlást. A kedvező környezet pedig és a megfelelő szükségletek azokból a parányrendszerekből tevődnek össze, amelyek minden egyes helyen minden újabb és újabb időpontban a valóságoknak alkatát adják és főleg azokból a parányrendszerekből, amelyek a környezetben felbukkanó minden más embernek egyéniségét, jellemét, lelkületét teszik és irányítják.

Ebből sejthető, mennyire titkos műhelyekben kovácsolódik országok és népek sorsa. A közösségnek egészsége, a közösségnek szelleme, a közösségnek oktatása, a közösségnek művelődése nem üres szavak, inkább annyira mélyek és tartalmasak, hogy legszívesebben csak *a felszínükön maradunk, hogy ne kelljen bennük elmerülnünk*. Azt azonban még a legfelszínebbek is megengedik, hogy nagy különbség van abban, vájjon gangster-lelkületek jutnak-e valamely közösségnek vezető állásaiba, vagy pedig az eszményi ember hívei; a társadalmi élet megcáfolja-e a saját gyermekei számára fenntartott iskolákat vagy pedig igyekszik-e gyakorlati bizonyítéka lenni azok tanításának és nevelésének; vájjon az emberek általában komolyan akarják-e, hogy hite-

lük legyen, de azt szavaikkal és cselekedeteikkel alá-
 ássák, vagy pedig hitelüket még akkor is óvják-e,
 ha arra tulajdonképen nincs is szükségük.

Egy embernek parányrendszereit is nehéz irá-
 nyítanunk, *országok és népek* parányrendszerei előtt
 azonban szinte tehetetlenül állunk. A vallásomat al-
 kotó három fogalom azonban valósággal kozmikus
 erőként fogja össze egyének és népek parányrend-
 szereit és viszi azokat a remélt boldogulás felé.

Az *istenség fogalma* egységet önt a világmin-
 denségbe és megkönnyíti gondolkozásunkat a jelen-
 ségek és események sokasága, változósága és ellen-
 tétei felől. Az istenségnek tisztelete összhangba hoz-
 za lelkületünket a feltétlenül szükséges lényvel,
 amellyel hadilábon állni különben is csak a mi rom-
 lásunkra szolgálna.

Az *eszményi ember* fogalma körülhatárolja is-
 tentiszteletünknek módját: az emberi erkölcsöt. Mi
 emberek csakis az emberi — természetesen jó — er-
 kölcsh keretei között tisztelhetjük Istenünket. Ez az
 ő —mi általunk kifejezett — akarata. Ezeken a ke-
 reteken kívül csak tévelygő tisztelheti az Istent.
 Meg kell neki bocsátanunk, de ki kell őt rekeszteniünk
 a mi köreinkből. Csak egy tévedés van, amely fő-
 lötte áll minden erkölcsi bírálatnak: *a hősieis önfel-
 áldozás*. A Jézus-tragédiának örökké tisztelretre-
 méltó érdeme, hogy az eszményi embert a hősieis ön-
 feláldozás jegyével állította az emberségre törekvő
 emberiségnek szeme elé. Minden más, úgynevezett
 észszerű erényt természetesen magától értetődőnek
 kell tekinteniünk.

A *jó lelkület* fogalma rámutat arra a talajra, amelybe az eszményi ember felé törekvésünknek magját be kell vetnünk. A jó lelkület magában foglalja az eszményi embernek többé-kevésbé tökéletes ismeretét, az egyén jóhízeműségét és jóra való készségét, esetleg lelkesedését. Ha lehetséges volna a természetrajzi, orvosi, erkölcsbölcseleti, költői művek alapján megalkotott *általános eszményi emberkép*, akkor azt rajzolnók bele minden gyermek, minden ifjú és felnőtt képzeletébe, hogy mint valami iskolai feladatot élete folyamán fejtsse meg és ültesse át a valóságba önmagában. Minthogy azonban ez lehetetlen, azért meg kell elégednünk azzal, sőt boldogok leszünk, ha mindenki a lehetőség szerint szerzett minél tágabb körű tanulmányok és különböző intézmények által irányított saját egyéni körülményei alapján *esetről-esetre* biztosan megállapítja önmagából, mit követel tőle az Isten arra, hogy az eszményi ember fogalmának megfeleljen, az embereszményt megközelítse. Ezzel a jó lelkület tárgyi részének bőségesen eleget tesz. Megmarad csak az alanyi rész: a jóhízeműség és a lelkesedés.

A *jóhízeműség* úgyszólván teljesen a mi művünk s tulajdonképen csak abban van, hogy legalább önmagunknak ne hazudjunk. Az eszményi ember felé vezető úton ezerféle fokozat van. De amikor az eszményi embert nyilvánvalóan arcul csapjuk, ne akarjuk se magunkkal, se másokkal elhítni, hogy az eszményi ember kedvére cselekedtünk.

Jót akarok meggyőződéssel, s amit jónak látok, megteszem.

A *lelkesedés* azonban külön adomány. A meggyőződés elősegíti, más ember lelkesedése megindíthatja. De magának a lelkesedésnek jönnie kell, különben nem csinálhatjuk. Olyan, mint a szerelem, szélvihar, láng, elszánás, magabizás, tántoríthatatlan hűség és törtetés. Szép rá még visszatekinteni is, hát még benne élni!

De vájjon érdemes-e lelkesedni? Vájjon nem esalódunk-e?

Csak senki vissza ne éljen lelkesedésünkkel!

Aki őszinte meggyőződés nélkül, mesterségesen eszközül használja a benne hívők bizalmát az egyéni fenség megalázására, a szabadságnak eltiprására, az emberek életszínvonalának leszállítására és legfőképpen a saját egyéni érdekeinek aránytalan mértékű kielégítésére, ugyanazt teszi, mint aki gyermekeket botránkoztat meg és ragaszkodásukat megrontásukra fordítja.

Aki azonban meggyőződéses és jóhiszemű és lelkes és másokat is lelkesítő, — de, mint évek múltán bebizonyul, céljában is, eszközeiben is téved? Áldás-e ez, vagy Isten csapása? Kövessük-e őt, vagy óvakodjunk-e tőle?

A keresztes háborúk vezéreit, Luther Mártont, Robespierret, Kossuth Lajost, Lenint, Mussolinit, Hitlert — vájjon feltétlenül követném-e?

Ne dobálódzunk a feltétlenséggel!

Senki és semmi sem lehet számunkra feltétlen, csak az Isten, aki a történelemben és a mi meggyőződésünk útján nyilatkozik meg.

Emberben bízni és embert követni csak azzal a

feltétellel lehet, ha cselekedetei az eszményi emberrel nem ellenkeznek; ha a felnőtteknek egyéni és közösségi jogait nem csorbítja; ha senkit kiskorúságban, tudatlanságban és jogtalanságban nem tart abból a célból, hogy ezeken a címeken kényszer alatt is tarthassa; ha a tisztességes véleménynyilvánításnak szabadságát sem közvetlenül, sem közvetve el nem nyomja.

És senki ne akarja a saját felfogása szerint való eszményi embert az én értelmemre ráerőszakolni, mert én csak azt az eszményi embert követhetem, akit én fogok fel — másokkal részben egyezően, másoktól részben eltérően.

Ez az én vallásom!

Mit vallják meg! Mit lássak be? Mit tartsak igaznak! Mit várjak! Miben bízzam! Miben gyönyörködjem! Mit fájljak! Mi okból és mi célból?

TARTALOM.

	oldal
Bevezető fejezet — — — — —	3
I. Isten — — — — —	5
II. Az ember — — — — —	36
III. A lelkület — — — — —	65
Záró fejezet — — — — —	83